

९३
२२

अथ

९३
२२

ग्रन्थनामः-	मयूरवमालिका (शास्त्रदीपिकाव्याख्या)
कर्तृनामः-	सोमनाथः
विषयः-	पूर्वमीमांसा

Mayurava malika.

Somanatha

Purvameemansa

2252

१३

२२

१३

२२

१३

२२

मायूरवमालिका

१३

२२

गवाक्यप्रकारास्थानसमाख्यानेः शेषविनियोगलक्षणमुक्तमिति भाष्ये श्रुत्याद्युक्त्याश्रुत्यादिव्यतिरिक्तं शेष-
 वत्वे प्रमाणान्तरमस्तीत्यवगमादुपादानाख्यप्रमाणगम्यं शेषप्रयुक्त्यधिकारोत्पत्त्याख्यचनुष्यमध्यायार्थ इति
 वदन्ति तं मतमुत्थापयति तत्पुनरिति भाष्ये श्रुत्यादिकीर्तनं विवक्षावे चिन्त्याद्युपपन्नं प्रमाणान्तरसद्भावे गमकं वि-
 वक्षावे चिन्त्याद्युपपन्नं प्रमाणान्तरसद्भावे गमकं विवक्षावे चिन्त्याद्युपपन्नं प्रमाणान्तरसद्भावे गमकं वि-
 वेति उपादानप्रमाणनिगमस्य न्यायानुसारात् प्रयत्ननादिदृष्टिमात्रं प्रदर्शितं बोध्यं यस्मिन् प्रीतिः पुरुष-
 स्य तस्य लिशार्थलक्षणविभक्तत्वात् ननु लक्षणमिधानं प्रयुक्त्यनङ्गुणमित्यत आह वक्ष्यमाणयोरिति क-
 रिष्यमाणकत्वार्थपुरुषार्थविचारे यथेति त्वात् न संगतमिति भावः यस्मिन् कृते प्रीतिरुत्पद्यते स पुरुषार्थ इति
 सौत्रं लक्षणमनुपपन्नं तत्र प्रीतिशब्देनेष्टाविषयमात्रे कौकल्यार्थव्याप्तेः स्वारसिकेष्टाविषयोक्तोपपत्त्यादि
 फलकर्मण्यर्थः स हि कौकल्यविषयोक्तोपपत्त्यादि फलकर्मण्यर्थः स हि कौकल्यविषयोक्तोपपत्त्यादि फलकर्मण्यर्थः
 त्याशयेन सूत्रानुपात्तमपि कत्वार्थलक्षणं प्रथममाह यदि ति गोदोहनादेर्वस्तुनः कल्पकारकत्वेऽपि कल्प-
 यकारोद्देशेन विधानाभावेन भावना कथं भावपरिपूर्णा र्थत्वेन विधानाभावात्तत्त्वार्थत्वं एवमाधानाभ्य-
 नयोऽपि अर्थज्ञानमात्रार्थत्वेन विधीयमानकत्वपूर्वसाधनोद्देशेन विधानाभावेनावहननादेरिव कथं भा-

शारङ्गदीपिकां यारव्या ।

सौम्यदीपिका ।

सोम-४
४

भक्तसिद्धिस्तं ७

८ कर्मभेदकृतमात्रकर्मभेदसिद्धिर्न फलस्वानुपादेयत्वमेव न कृत्यं न त्वविधेयत्वमपि विधेयत्वे विदेशादिभूतं
वपरिपूर्णां प्रत्याभावात्त्रकत्वर्थमिति भावः ननु कृत्यत्वात् न त्वं न पुरुषार्थलक्षणमाधानाध्ययनयो रतिव्या
प्तेरिति शंका निराकर्तुं कारणं फलत्वे तु कृत्यमयं भावः शास्त्रानये स्यादविषयभावकभावनां शब्दे सन्निकृत्व
र्थमिन्नत्वं पुरुषार्थलक्षणं विवक्षितमिति भावनाधानाध्ययनयो रनिप्रसंगः न यो रार्थज्ञानभावक
भावनाकारणत्वे मिश्रणार्थज्ञानस्य च आहवनीये तु होनीत्यादिशास्त्राधीनेषां विषयत्वेन तदनये स्या
त्प्राविषयत्वाभावेन तादृगभावकभावनां शब्दाभावादिति सूत्रार्थस्तु यस्मिन् यदर्थकते पुरुषस्य प्रीति
स्वर्गादितत्त्वज्ञानोपजायते न दर्शयुक्तो मासिदिः पुरुषार्थः यत्तत्तस्मिन् लिप्सानुष्ठानमर्थलक्षणं पुरुषार्थ
स्य प्रीत्या अविशेषणस्य यस्मिन् कृते प्रीतिर्भवतीति सूत्रे प्रसादलभ्यत्वाद्भक्तलक्षणं सूत्रानुगुणं बोध्यं
विचारशस्त्रे लक्षणकथनं भावनात्वं तसंगतमित्यनुशासनाभावात् नुक्तमपि वर्याकां न माह अथवेति
न च फलस्याविधेयत्वं द्वितीय एवोक्तमिति वाच्यमनुपादेयसममिदं न संनिधेः कर्मभेदकत्वात् यमते स्त
स्मादिहे व प्रयुक्तिविशेषसिद्धिर्न तदिच्छार्थमिति भावः फलं शास्त्रविधेयत्वाभावे चोदनागम्यत्वमेव न स्या
त्तस्मात्कारणोत्तिकर्तव्यं तेश्च तत्फलं शास्त्रविधेयत्वाद् शास्त्रविशिष्टो चो विधिरितं शब्दतत्फलं
लांशे पि प्रयोक्तव्य इति पूर्वपक्षमाह विधेयेति यथा ज्योतिष्मादेस्वरूपेण लोकसिद्धस्यापि फलसाध

स

एत०

४

नत्वस्यविधिप्रमाणकत्वाच्चोदनागम्यत्वमेवंफलस्यापितत्साध्यत्वस्यान्यतश्चनवगमाद्विधेयकप्रमाणत
याचोदनागम्यत्वमुपपद्यते नचैतावताविधेयत्वापत्तिः नष्टातत्त्वानेयनंविधिः किंत्वप्रवृत्तप्रवर्तनंतेन
यत्रप्रथमप्रवृत्तेः पुरुषोविधिवशात्प्रवर्ततेतद्विधेयंफलेचप्रथममेवगणत्प्रवृत्तिः मनसिसंज्ञाता
नहिफलमानसप्रवृत्तिरन्याकायवचनचेष्टारूपाप्रवृत्तिर्विध्यधीनायिसंभवति विशिष्टगोचरोविधे
विधिर्यदिशेषोप्रवृत्तिरन्यतो नलभ्यतेतत्रैवप्रवर्तकोनात्यत्रेतिनफलस्यविधेयत्वमिति सिद्धं तमाह
रागतरतिप्रयोजनंएवंयत्तेशेनयागफलस्याभिचारस्यहिंसात्मकस्यविधेयत्वेनतत्रनहिंस्यादितिनिवे
धाप्रवृत्तिः सिद्धंतेतुतत्प्रवृत्तिरित्यस्मिन्स्वर्गदावनुभूयमानेपुरुषस्यप्रीतिसुखिर्भवति तस्यफ
लेप्यार्थलक्षणास्वार्थिकीतियावत्फलस्यप्रीत्याअविभार्गदिति एवंवागोदोहनेनेति गावोयस्मिन्या
त्रेदुत्तंतेनेत्यर्थः किमिति किंक्रतुपुरुषोभयार्थमुतकेवलं पुरुषार्थमित्यर्थः फलरूपविशेषोक्त
तुविधेरप्रयोजकत्वेपिगोदोहनरूपविशेषोप्रयोजकत्वमस्त्वितिप्रत्यवस्थानात्संगतिः षष्ठीतिषष्ठा
स्संबंधमात्रार्थत्वेपिप्रकृतेकर्मसमभिध्यादाएषेभित्त्वार्थकत्वमितिभावः क्रतुपकारकत्वादिति। नचोय
कारकत्वलक्षणेनशेषत्वंनभवतीति तृतीयेनिर्णयकारणेनविधितएवतादर्थ्यस्यवक्तव्यत्वात् कथमुपाकारक

सोम-४
५

त्वात्कृत्यर्थत्वमुच्यते इति वाच्यं सत्यमिदं प्रकारकत्वे सर्वमदार्थमाहिताप्रयोगविधिना क्रतूपकारयोगोद्दोहन
स्याप्यवश्यविधेयतमात्कृत्यर्थत्वोपपत्तेरिति पूर्वपक्षोऽस्मिन्मन्यते इति भावः भवेदेवं कृत्यर्थत्वमप्यदिप्रयो
गविधिर्गोद्दोहनं विदध्यात्सतु पुरुषार्थे नैव गोद्दोहनेन प्रसंगतक्रतूपकारसिद्धिदृष्ट्या न्यासिद्धत्वात्
तत्र व्याप्रीयते तेन सत्युपपत्तौ कारकत्वेन गोद्दोहनस्य कृत्यर्थत्वमित्याशयेन सिद्धांतमाह नैवमिति पुरुषा
र्थमेवेति ननु यथा हि विधित्वविकामायविधेयं कुर्यात्कृतिं तान्नायकामायादुरतिस्वर्गकामय इत्यनेन
वृत्त्यादिकलार्थयत् सौभंनदर्शनयादीं हीषादयो विधीयन्ते न प्राप्ते भ्यः । कामेभ्य इत्यनेन दर्शपूर्णमा
सयोः पञ्चम्यत्वात्सामिसद्वात्तपश्चकलार्थदर्शपूर्णमासप्रणयनार्थतया गोद्दोहनविध्युपपत्तेः क
थमस्य पुरुषार्थत्वमिति चेन्नैव तत्र हीषादीनां फलार्थविधीयमानानामाश्रयेन तत्प्रकृतस्य सौभं
स्य आश्रयत्वायोग्यत्वाद्येव सच निधनस्याप्रकृतत्वादित्याश्रित्यविधानासंभवात्सौभंस्यानियमेन
हीषादिनिधनसंबंधस्याप्राप्तत्वेन तत्रिमममात्रविधानेलाघवाच्च तत्र दृष्टादिसाधनसौभंयितया
हीषादिविधानसंभवेऽपि प्रकृते प्रणमनस्य आश्रयत्वाच्च क्रतुविलोपप्रसंगदंगस्याप्यसामर्थ्यात्तद्विह
नुष्योयोग्यसंप्रकृतत्वेन तदाश्रित्यसाक्षात्फलार्थतया गोद्दोहनस्य विधिसंभवे पश्चकामशब्दस्य तत्सा
नप्रसंगत्वं क्रतुरेव स्वसिद्धार्थजीवनमात्रेऽवविनिर्गममनुमन्यते इति तत्फलप्रत्युत्पाद इत्यर्थः अनुमान

सम०
५

घनदर्शपूर्णमासलक्षणीमंगीकृत्यकृत्यर्थतयाविध्ययोगात्कृतोश्चमसावरुधतयागोदोहनस्यात्यंताप्र
 त्तस्यविधानेगौरवाच्चफलायगुणविधिरेवायमितिषेधम्यादितिभावः ३मंविचारमध्यायेसंगमयति
 इतिफलेति ३दंवापाततःगोदोहनादेः कृत्यर्थत्वेपिकृतुप्रयुक्तमावातफलस्यपुरुषाभिलषितत्वे
 नफलप्रयुक्तेः शीघ्रतयाफलप्रयुक्तेनैवकृत्यमकारसिध्याकृतोस्तत्प्रयुक्तोऽदासीनत्वात् एवंच
 पूर्वोत्तरपक्षयोः फलप्रयुक्तमेवगोदोहनंनकृतुप्रयुक्तमितिनातीवायंविरोचान्नसंगतइति३मंवी
 मेवंवांननुनतावदत्रद्व्यार्जनमुदाहरणं तस्याविहितत्वेनविधौकगम्यकृत्यर्थत्वायोग्यत्वात्तनायित
 त्रियमः वक्ष्यमाणोदोषदुष्टत्वादितिपूर्ववृत्तिकिमिहेति द्व्यार्जनस्याविहितत्वेपितदुष्प्राप्तस्यप्रतिश्र
 हादेर्विहितत्वेनतद्विधेश्चप्रतिश्रुतायर्जितत्वेणैवकृतोरुपकुयोदित्येवमर्थपर्यवसानात्तदादाया
 त् ३मंनस्यकृत्यर्थयोग्यत्वंसंभवतीत्याशयेनोत्तरमाह द्व्यार्जनमिति अर्जनशब्दस्यकारणसाधनत्वभ्रमं
 व्युदस्यतिद्वयस्येति ३तपुरुषार्थेति अत्रसिद्धांतपुरुषार्थत्वेनपुरुषं प्रतिर्पणार्थलक्षणांशोषत्वंसंभ
 वति तस्यविधौकसमधिगम्यत्वेनाविहितस्यार्जनस्यतदसंभवात् तस्मात्कृत्यर्थत्वाभावएवसिद्धांत
 कोदोहोदोषव्यः गोदोहनंवदिहपुरुषार्थत्वावेदकश्रुत्यभावादप्रत्यक्षं कृत्यर्थत्वमितिप्रत्यवस्थानसं

सोम ४
६

गतिः ननु नियमस्य पुरुषार्थत्वेनाप्यर्थवत्त्वसंभवतीति शंका निराकुर्वन् श्लोकव्याचष्टे प्रतिग्रहेति आर्जनोद्देशेन विधीयमानस्य नियमस्य अर्जनमन्तं त्रीकृत्य स्वातंत्र्येण पुरुषार्थत्वं न संभवतीति भावः नियमस्य अर्जनं गत्व मात्रेण कथमर्जनस्य कत्वर्थमित्यत आह स्वस्वरूप इति ननु नियमाभावेऽपि क्रतुनिष्पत्ति संभवान्न त्राप्या नर्थक्यं तुल्यमित्याशंक्य भवेदेवं क्रतुस्वरूपार्थमित्यत आह त्वेकत्व एवार्थत्वे तु नायं दोष इत्याशयेनाह तथा सतीति अदृष्टत्वादिति अदृष्टत्वादेव च प्रतिघातादिव त्रियमं विना निष्पत्तिर एव स्येव प्रवर्णात् कत्वर्थस्यैव अर्जनस्य तत्रियमविधावुद्देश्यत्वमित्यर्थः यदिद्व्यर्जनं क्रतुप्रकरणं गृहीतं स्यात् तदा ब्रीहिः श्रोतृतीत्यादौ ब्रीहिमात्रस्योद्देश्यत्वप्रवर्णोऽपि ब्रीहिमिदं जेत्येति प्रकृतार्थं न ब्रीहिणामुद्देश्यत्ववत् कत्वर्थस्यैवोद्देश्यत्वं स्यान्न च तदस्तीत्याशयेनाह प्रकरणेति संनिधिष्वरिग्रहार्थं आदिशत् एवं च विशिष्य कस्य विद्वद्व्यर्जनं विशेषस्य कत्वर्थतया विहितस्योद्देश्यत्वाभावात् अर्जनमात्रमेवोद्देश्यमिति आर्जनमात्रस्यैव नियमो गतेन तद्वत्तात्भवत्कत्वर्थत्वं इत्यर्जनमात्रस्यैव न्याय्यमित्याह तस्मादिति एवं चेति सर्वस्यैव अर्जनस्य कत्वर्थत्वे सति यस्य ग्रहान्न दहत्यग्रे स्यामवतेषु रोदाशमवाक्यालं निर्वपेदिति सामंतेष्ठेरेतामेव निर्वपेद्यस्य हिरण्यं नश्येदित्यादीनां च कत्वर्थग्रहहिरण्यदिदहनाशौचिनिमित्ते विधीयमानानां मित्रे तु होतीत्यादिवत् क्रतुनिमित्तिकां गत्वोपपत्तेः यथ

राम०
६

कफलनकल्यनीयमितिलाद्यवस्मिन्पुरुषार्थत्वपक्षे तु सामवत्यादीनां क्रत्वर्थत्वे प्रमाणाभावात्
 फलकल्यनागौरवस्यादित्यर्थः ननु क्रत्वर्थत्वे व्यर्थवादिकं फलमवर्तनीयमिति शंका निराकर्तुं खादिरत्वव
 दित्युक्तं यस्मादिरः सुबोभवति दंष्ट्रं दसा मेव रसेनावर्धते खादिरत्वादीनां क्रत्वर्थत्वात् व्यर्थवादिकं फल
 पेक्षा तद्वदिह प्रीत्यर्थः नचैवं क्रतुमध्य एव रव्यार्जनं स्यादंगानां प्रधानकालकर्तृत्वादिति वाच्यं याज्ञ
 नाध्यापनयोः क्रतुमध्यैनुष्ठातुमशक्यत्वात् प्रतिग्रहस्यापि नियमेन क्रतुमध्यै दुर्लभत्वाच्च क्रतुविलो
 पप्रसंगादंगस्याप्यस्य सामर्थ्यात् वहिरनुष्ठानोपपत्तेरित्याशये नोषसंहारितस्मादिति ननु मरणं तु कर्त्त
 मरणमस्य त्रीणि कर्माणि त्रीविकार इति स्मृतेः पुरुषार्थत्वमेवेत्यत आह तथा चेति न्यायोपपत्तिरिति तत्वात्
 तार्थमिति प्रवेलास्मृतिष्वङ्गत्विति स्मृतिस्मृतीवनलोपे क्रतुलोपप्रसंगत क्रतुरेव स्वविध्यर्थे न मात्रे जीव
 द्रव्यविनियोगमनुमन्यत इति तत्फलप्राप्तानुवादे इत्यर्थः । अनुमानेनेति द्रव्याय निमित्तविधि मूलकानुमा
 नेनेत्यर्थः ॥ अशब्दस्त्वित्युक्त्येतां वदनश्लोकं व्याचष्टे एतन्नचे च द्रव्यस्य कर्ताव विनियोगात्पत्वात्
 क्रतुनिर्वर्तिरेव न स्यादत आह क्रतुपीति ननु क्रतुस्वसिध्यर्थमेव जीवनमात्रे द्रव्यविनियोगमनुमन्य
 न इत्युक्तमित्यस्वासादाह इत्येति यत्किंचिदंगानुष्ठानमेव दर्शयतीति सा सोपक्रमत्वात् दयवाप्यम

ती

जीव

सोम४

सुवर्गलोकाधीनते योदशैर्लोकैः सा स यात्री स प्रमादायां वा यो रीमासी वाति प्रातये तं दित्यनुपक्रमदर्शनं
नोपपद्येत्यर्थः इदं चातिपातनमनुपक्रम इत्याश्रित्योक्तं अननुष्ठानमनिपातनमित्याश्रित्यमात्रेण
गानुष्ठाने विप्रधानानुष्ठानाभावेनोक्तदोषाभावादिति इष्टं दृष्टार्थत्वत्वादपि पुरुषार्थत्वमेव न्या
यमितरथा कलपूर्वत्वत्वाद्दृष्टार्थत्वस्यादित्याशयेनाह एवं चेति न चैवं नियमार्थत्वेन स्याद्यथा कथं वि
दित्तिनापि हेतुप्रतिपातदिपुरुषकार्यसिद्धेः इत्यत आह नियम इति न चैवार्थत्वे सति च श्रुतप्रत्य
वायपरिहार कर्तुं यादृक्कल्पनापेक्षया श्रुतेन कलपूर्वत्वे कवाक्यतायाः प्रत्यायत्वात् कलपूर्वत्वमे
व नियमस्यापेक्षेति तत आह इष्टमपीति कलपूर्वस्य श्रुतत्वे विनतत्रियमफलकत्वात् समयेऽप्य
स्थितं तद्व्यप्यापकप्रकाराणां भावात् पुरुषगतं तु प्रत्यवायपरिहारस्त्वमदृष्टफलं नियमस्य पु
रुषार्थज्ञानविषयत्वात् तद्व्याप्यस्थितं तेनाश्रुतमपि पुरुषगतमेवादृष्टं परिकल्प्यतदर्थत्वमेव
नियमस्य स्वीकारमित्यर्थः एवं च नियमोऽव्याजो नोद्देशो न विधीयते किंतु व्याजं न माश्रित्य पुरुष
गतादृष्टार्थतयेव विधीयत इति नियमस्य व्याजं सांगत्वमेव नास्तीति न तदंगता निर्वोदार्थं व्याजं न स्यात्
कलपूर्वत्ववाच्यमिति भावः ननु प्रतिग्रहस्य प्रत्यवायचपकारत्वे अतस्त्वमेव यथाशक्ति प्रतिगृहीतम्

स्यान्नचतद्युक्तप्रतिग्रहसमर्थोपिप्रसंगतत्रवर्तयेदितिनिषेधादित्याशंक्य नियमस्तुकाममदृष्टार्थरत्न
स्यतात्पर्यमाह तेनेतिप्रतिग्रहादितिनिषेधविधेरुपायांतरप्रतिषेधपरितोपायांतरेणान्यदुक्तं
वः प्रत्यवेतिउत्प्रेतावन्मात्रकल्प्यते नतुप्रतिग्रहकिंचिददृष्टमिति नोक्तदोषरत्नार्थः प्रभाकरमतं
हृषयतिमितुमनुवदतिकेचिदिति तदिति किं कत्वर्थोऽव्यपरिग्रहः इतमुक्तार्थरतिरव्यपरिग्रहशब्दा
वगताया इव्यापारेभाष्येविचारणादितिभावः तथाचसतीतिनियमस्यैवविचार्यतेनियमार्जितस्यैवकत्व
र्थतया इव्यामात्रस्य पूर्वपक्षेपिकत्वर्थमभिचारभावात्तामवत्यादीनां कत्वर्थत्वसिद्ध्युपन्यासः पूर्वप
क्षितोसंगतस्यादित्यर्थः ननुयद्यनियमार्जितरव्यगुरुष्वर्थसंभवतितथापिनतदापक्षितथापिनतदा
पक्षिमनःतामवत्यादावधिकारः तथात्वेनेमिन्निकाधिकारेसतिप्रयुक्त्येतरकल्पनाप्रसंगादतः प्र
युक्तिकल्पनाजोरावपरिहारायक्रतुप्रयुक्तिसिद्ध्यर्थकत्वर्थधनापक्षिमतएवतामवत्यादावधिकार
तदुपन्यासोयुक्तइतिचेतमेवंतथासतिसिद्धांतेविप्रयुक्तिलाघवात्कत्वर्थतेवस्याद्यदिनेमिन्निकाधि
कारस्यकत्वत्वासिद्धांतेनेमिन्निकाधिकारोक्तिक्रियेततर्हि पूर्वपक्षेपिनतएवनेमिन्निकाधिकारत्वात्
पत्याः कत्वर्थत्वंनस्यातस्मात्परमतेतेहैमवत्यादीनां पूर्वपक्षेकत्वर्थत्वसिद्धांतेतुनेमिन्निकाधिका

सोम० ४
८

रत्वमिति विशेषो दुर्लभः न च सिद्धांते कत्वर्थत्वाभावाद् व्यस्य कत्वर्थद्रव्यापत्तिमतो धिकारो न संभवती
निवाच्यं सिद्धांते पूर्वप्रसवत निमोपातिर्ज्ञातस्य सर्वस्य इत्यस्य कत्वर्थत्वाभावेपि हि रण्येन श्रीणाति हि
रण्यपाणि रभिषुणो नीत्यादि प्रातिस्विकवचनेः केतुविनियुक्तस्य इत्यस्य कत्वर्थत्वावश्यंभावेन तादृश
इत्यापत्तिमादाय कत्वर्थत्वोपपत्तेरिति भावः सोपिनस्यादि निपुरुषार्थ इत्यस्य पूर्वप्रसवेपि संभवादि
त्ययमेव हेतु रनुषंजनीयः ननु पुरुषार्थ इत्यसंभवेपि प्रवमानेष्णु न समये यत्कत्वर्थ इत्यार्जनं
तत्प्रक्रमादेव दर्शयतां मासादेः प्रक्रांतत्वादन्यक्रमदर्शनं न स्यादिति आयादनं संभवतीत्यत्राह
त्यास्तामिति प्रवमाने हि समये क्रियमाणस्यार्जनस्य तन्मात्रार्थत्वेन गत्यमाणविशेषतया सर्वकत्वर्थत्वा
भावेन तत्प्रक्रममात्रात् सर्वकत्वरूपक्रमप्रसक्तिरिति भावः प्रयोक्तनं पूर्वप्रसवे प्रतिग्रहाद्यर्जितस्येव इत्य
स्य कत्वर्थत्वात्तादृशयोगसिद्धांते नु यथा कथंचिदर्जितस्याप्रीतितदुत्कर्षे कर्माणि पुरुषार्थानि अत्रप
र्युदासप्रसवे कत्वर्थत्वं दुर्लभं कत्वर्थत्वापत्तिमात्राभावात् न च नीचरासंकल्पस्य ईराद्वारा कत्वर्थत्वापत्ति
कत्वं संभवतीति वाच्यमीरास्य कत्वर्थत्वाभावेन कत्वर्थत्वापत्तिमात्राभावात् फलकल्पनामप्यस्य च
ताद्यवतर्कमात्रतया स्वतः प्रमाणत्वाभावेन तन्मात्रेण कत्वर्थसिद्धिश्चातः पर्युदासप्रसवेपि पूर्वम

राम०
८

लोक्तिः प्रोटि वादमात्रमिति मनसि निधाय तदर्थं संशयमाह तथेति प्रतिषेध इति ईक्षणं कर्त्तव्यं यत्र तत्रेते
वंकस्यापि पदस्य लक्षणं विनैव कर्त्तव्यं नानिषेधप्रतीतिः प्रतिषेधे सर्वशब्दश्रुतिवत् इत्यर्थः यथुदास इति
। अन्वीक्षणं संकल्पो हि यथुदास यत्ते विधेयस्य चेत्तदा विरोधित्वादिति धातुना नर्जचोभाभ्यां लक्षयित
व्य इत्यर्थः यद्यपि चतुर्विधपदे चात्र द्विविधस्य अर्थनिर्णयः क्रियते संशयो त्यत्तेनोपसर्गनिपातयोः न
यो रथाभिधाने दिव्यो नैव विद्यते यदर्थो तको तौ तु वाचकत्वविरोधोऽस्य विचार्यत इत्याहुतपधिकरण
वात्रैकरीत्या निपातत्वात्तजः श्रुतिवत्त्वं चानुपपन्नं तथा सति धातोर्निषेधवाचकत्वविरोधित्वकत्वयोः
ननु पदार्थसंज्ञानकतत्वात् न भो श्रुतवत्त्वत्तत्त्वकत्वोक्तिरिति चेत् ननु ब्राह्मणेन हंतव्य इत्यादि वत
प्रतिषेधेऽपि युरुषार्थत्वं किं न स्यादित्यत आह सचेति श्रीध्वंगुप्तीति श्रीध्वमेवावतंतवते तस्या एव श्रीध्वमु
पस्थितेः ब्राह्मणेन हंतव्य इत्यत्र तु वैदिकस्य वधस्याभावाद्गम्यायुरुषार्थत्वमिति भावः ननु सतमादि
त्यमीक्षेते तियत्र तत्रेति निषेधो नोपपद्यते निषेधे निषेधस्यादित्येक्षणस्यान्यत्वेन तस्यानुद्यत्यदेन वि
शेषमशक्यत्वादित्याशंक्य आदित्यमीक्षेते तियत्र तत्रोद्यतमिति वचनमन्तंगीकारात्तत्र विशिष्टानुवादे
ष इत्याशयेनाह तेनेति ननु कर्मो गभृतस्यादित्येक्षणस्य निषेधे विहितप्रतिषिद्धत्वादिकल्पस्यान

सोम. ४
६

चविधेरदित्यमात्रविषयतयाप्रतिषेधस्योद्यदवस्थादित्यविषयतयाभिन्नविषयत्वान्नविकल्पइतिवाच्यं सा
मान्यविशेषमावेनभिन्नविषयत्वेपिविकल्पस्यावर्तनीयत्वादशमिपर्युदासाधिकारोसामान्यविषयस्या
पिनिषेधमतीत्यविशेषविषयप्रतिषेधेनतुल्यबलत्वादिकल्पस्यप्रकारेणोद्यदवस्थात्वात्तच्चदि
कालविशेषादित्यानार्थतयान्तवदनवत्क्रूरूपकारतामात्रेणप्रसक्तयदीक्षणतस्याप्यप्रतिषेधः
तेनविहितस्यप्रतिषेधोभवतीतिनविकल्पयतिरितिवाच्यं कत्वर्थतयाविहितत्वाभावेक्रूरूपकारतामा
त्रेणवैदिकत्वाभावेनवैदिकत्वसामान्यादुक्तस्यक्रतुनिवेशस्यासिद्धिप्रसंगदितिचेन्नैव श्रुत्यनुग्रहायप्र
तिषेधेसतिविकल्पस्यन्यायप्राप्तयादोषत्वाभावादितिभावः पुरुषार्थत्वेफलकल्पनागौरवाप्रतिरिक्त
त्वर्थत्वमेवमित्याहफलं चेति अथापीतिकत्वर्थत्वपक्षेप्यादित्यानीक्षणसंकल्पंकुर्यादित्येवमेवपर्यु
दासः नरुद्यदवस्थाद्यनाप्रज्ञादित्येक्षणंकुर्यादित्येवंरूपः आदित्येक्षणविधिसात्रिध्यामानाभावेनत
देकवाक्यत्वाभावेनतथापर्युदाससंभवादेकवाक्यत्वाभावेपिपर्युदासाश्रयणेनतौप्रशोकोतीत्यादाव
पिपर्युदासप्रसंगदितिचेन्नैवफलकल्पनाभ्यातकत्वर्थत्वस्यविश्वजिह्वात्रिसत्रहिरण्यभरणदावपिवक्तुं
शक्यत्वात्तेषामप्येतदधिकारविषयत्वमित्याहुः उपक्रमइतिउपक्रमेव्रतमित्यनेनसामान्यतः किंचित्क

एम०
६

मकत्तव्यमित्युच्यते तच्च सामान्यविशेषमन्तरेणानययवस्यतीति कीदृशतत्कर्ममिति विशेषायेत्तायांनेद्यत
मित्यस्यव्रतमित्येवंव्रतशब्देनान्वयेसतितदन्वयवत्तात्कर्मविशेषपरत्वावश्यं भावात्-अभावस्यकर्मसामा
न्यवाचिव्रतशब्देनान्वयानुपपत्त्याप्रतिषेधानुपपत्तेः। सदेविनाभावसंबंधेनालक्षणासंयोगीकृत्यमर्थद
सएववाक्यइत्यर्थः। नचोपक्रमश्रुतकर्मसामान्यायेदितोविशेषश्चास्तेष्वल्लब्धंशक्यतइतिवाच्यं-कर्मसां
गदानतयोत्रयासंघनंतरूपतयाप्रमाणमन्तरेणइदृशोपकर्मविशेषइत्यवधारणयोगेनास्तेष्वनदत्ताभा
दितिभावः-क्रतोर्वर्हिश्रुतः-क्रतुप्रकरणनाम्नातइत्यर्थः-ततश्चप्रकरणसमावेनक्रतुस्थित्यभावात्तदर्थ
त्वेनसंभवतिपुरुषस्तुक्रिययाकर्त्रीहेयादत्रैववाक्येदुपस्थितइतितदर्थत्वमेवइतिभावः-ननुक्रतोर्वर्हिश्र
वणेपिजयाहवनीयादेः-क्रत्वर्थत्वंदृष्टमतआह-श्रुत्यादिति-तथापिफलकल्पनाभ्यात्क्रत्वर्थमस्तुतत्रा
ह-पुरुषेति।प्रवर्तकस्यविधेस्वरसतः-साक्षात्पुरुषायेदितफलसाधनताबोधकत्वात्-तत्त्वारस्यभंगप्रस
वगात्क्रत्वर्थत्वमाश्रयितुंनयुक्तमित्यर्थः-नचात्यंता-श्रुतफलकल्पनापिवाक्यशेषश्रुतत्वादित्याह-त
चेति-एतावताद्येनसायुक्तेभवतीतिवाक्यशेषे-एतावतानीक्षणासंकल्पमात्रेण-युक्तयेनसाभवतीतिवा
यत्तयश्रवणात्तवर्तमानप्रदेशेपि-तत्रिसन्नन्यायेनतस्यैवफलत्वयदा-एतावताइक्षणाभावेण-एनसायुक्ते

सोम० ४
१०

तस

भवतीति च तदा स्यात्तदेतत्वे सति अर्थादनी चरणसंकल्पस्य प्राप्य फलत्वं बोध्यं एवं बोधनमिति शब्दप्र
त्ययेनादित्योदयस्य नित्यमिति मित्रत्वावगमात् नित्यवदुदयावस्थादित्येनी चरणसंकल्पः कार्य इति संध्यवद
नादित्यतुल्यत्वमस्येति भावः सूत्रार्थस्तु तस्याः प्रतेरुपसर्गं यिद्व्याजं नादिवत् प्रीत्यनुपलभेयि प्रजापति
व्रतादीनि पुरुषार्थानि शास्त्रस्यानतिशङ्क्यत्वात् शास्त्रेण पुरुषार्थेन बोध्यमाने प्रीत्यभावप्रयुक्तशंकाया
अनवकाशादित्यावत् शास्त्रस्य कृत्यत्वेऽप्युपपत्तिमाशङ्क्याह न चेति न चेभिः कर्मभिः कृतुसंबन्धि इव
विकीर्णते कृत्यत्वं संबन्धेनेवामित्यावत्स्य कृत्यत्वेऽप्युपपत्तिमाशङ्क्याह न चेति येन तद्वार्त्तिक
त्वर्थता स्यादतस्तेनार्थेन पुरुषार्थेन संबन्धादनी चरणदिक्रियायां पुरुषस्य कृत्यत्वेन शेषित्वेन वा श्रुतिरिति
तदुत्सर्ग इत्यनेनैव व्याजं न वै तेषां प्रीत्यनुवगमात् कृत्यत्वं मेवेति प्रत्यवस्थानात् तदुत्सर्ग इति स्मृतं
इत्याह त्वविशेषणार्थं कातप्रतीयेन किं यदि इत्याह विधेत्वेन प्रधानमागस्य सा स्फुटं धना निवृत्त
दननादीनां तदर्थं च किं यत्पुधवाकं विधिरनुवादेवेति संशयद्वयमेकत्वेनाह किमिति यथा पूर्वत्र वृत्त
शब्दवलात्तेनेति न प्रतिषेधः एवमिहापि यत्पुधवाकं तद्वलात्तेन नानादिमात्रसाधनत्वमिति प्रत्यवस्था
नात्संगतिः ननु विधिप्रत्ययाभावादिष्विति वक्ष्यते शब्दाच्च कथं विधिरिति पूर्वमज्ञात आह अथ वत् १०

इति प्रवृत्तिविशेषकरत्वादित्यर्थः तद्वत्तादेवविधिप्रत्ययः कल्प्यः वैशब्दश्च यदाश्रेय इत्यादौ यष्ट्यादिवत् न
 विधिं विहंती भावः न चैवमपि यत्तु शब्दस्य प्रयाजादिसाधारण्यत्वं प्रधानं विहंतीत्यत आह यत्तु शब्द इति
 यत्तु स्यात् प्रधानयोगेनाह गौणेनेति साधनप्रश्रयशब्दः सिद्धं च वेति भावः ननु हविषासादनीदेशेन वि
 धीयमानवेति दितं भुक्तं मंगप्रधानार्थवत् यत्तो देशेन साधनतया विधीयमानं न स्थेदीनामंगप्रधानार्थत्वं
 मेव स्यात् प्रकृतात् प्रधानमात्रार्थत्वं यत्तु शब्दस्य साधारण्यदस्तु वा यत्तु शब्दप्रधानमात्रपरः तथापि यत्तु
 मन्त्रयत्तु साधनतया स्यादिविधिर्न संभवति समासांतर्गतयोः यद्योः एकमुद्देशकमिति तद्विधायकमित्यन्य
 त्तर्गतेष्वेष्टकृतमित्यादौ निष्कारणादिति चेन्नैवमेतानीति स्यादित्युक्तं यत्तु साधनानि कर्तव्यानीत्येव
 विधिस्वीकारेणोक्तदेवाभावादिति भावः न चैवमप्यश्रेयादेरुत्पत्तिश्चिष्टयुरोदाशाद्यवरुद्धत्वेन तत्साधनत्ववि
 ध्ययोगात् प्रकरणादृशपूर्णमासांतर्गतायागं न विधिरेव स्यादित्यत आह युरोदाशादिभिरिति देवताया
 श्रुताभावांतरविधिर्न संभवति न चाव्यक्तत्वेन सौमिकधर्मप्राप्तौ देवतात्वाभः दृशपूर्णमासयोस्सांगयोर्दृ
 समाप्यतया वीदी होय सदादि सौमिकधर्मप्राप्तौ तद्विरोधापत्तेर्वैमध्यवत एव कृतं तत्रैविधिप्रधानकाल एव क
 तैव्यताया अथारिहायत्वात्तत्र यथा कृतं पालीवतमुत्पत्तितीत्यात्येन शेषं संस्थापयतीत्यत्रात्यहविषोः योगे

सोम. ४
११

नुषंगतपत्नीवत्तालाभवदत्राप्यनुषंगतप्रकृतपत्नीवतमुत्सृज्यतेनयेनसंस्थापयतीत्यत्रामहवि
पत्नीवेनुषंगतपत्नीवत्तालाभवदत्राप्यनुषंगतप्रकृतपत्नीवतमुत्सृज्यतेनयेनसंस्थापयतीत्यत्रामहवि
अवधानेनात्रानुषंगयोगात् अन्यथादेवतायाः लार्भदिद्वैक्यस्यकर्मांतरविधायकत्वासंभवात्
अनुवादकत्वमितियोर्गमास्यधिकरणसिद्धांतो विरुध्येतत्राप्यनुषंगेणदेवतालाभसंभवात्तस्मादिदं
गंतरविध्यसंभवादगतोत्यत्रिशिष्टेऽपिपुनोदाशदिभिर्विकल्पसमुच्चयोवांतिक्रियतइत्यर्थः वैषम्य
दिति इत्यत्रशिष्टत्वेनोत्तिष्ठिपुनोदाशदिवैषम्यदित्यर्थः इदंचापाततः इयंश्रुयतेइत्यत्रिशिष्टद्व
याभावेनतत्रद्वयविधेः पूर्वयत्तेनानुमतत्वेनतत्रोक्तदोषाभावादितिध्येयं एकार्थ्यदिति एकार्थ्यस्तुवि
कल्पेऽत्रिशिष्टतिद्वादशन्यायेनैकार्थ्यानांसमुच्चयाभावादितिभावः निरपेक्षेति समुच्चयेप्राप्तासाधेता
णामेवासाधनत्वात्त्रिरपेक्षणांमेवासाधनत्वात्त्रिरपेक्षत्वावगमश्रुतिर्विरुध्येतेतिभावः नन्वर्थवादा
नर्थक्याद्विधित्वेसतीदं सर्वसोऽयमित्याशंक्यसंभरणविधेकवाक्यतयातत्त्वार्थत्वात्तत्रानर्थक्यमि
त्याशयेनाह यस्यामुधानीति सूत्रार्थस्तस्मादिदं व्याप्तिप्रतीयेरनंप्रदेयहवीभिर्भवेयुरित्याय
तायुधवाक्यानर्थक्यात्प्रदेयत्वेसतिअविशेषेणश्रुतान्यधिप्ररणत्वात्तत्रार्थानीति तत्रैकत्व

एम०
११

मयत्तांगमर्थस्य गुणभूतत्वात् ग्रहेकत्वादिव्यावृत्त्यर्थमाह इत्यादेयेति चतुर्थे मुष्ठीर्विषयतीति प्रातिपदि
काभिहितसंख्यायाविवक्षावश्यंभावाव्यावृत्त्यर्थमाह विभक्तीति नन्वेकत्वस्य विवक्षितत्वेऽपि प्रथमं वानिय
मितकारणादतिक्रमस्यादितिकथितत्वाधिकरणन्यायेन एकस्यैव प्रयुक्ते सिद्धेरफलोविचार इत्यत आह
एकत्वादिसंख्येयादिशब्दात् अनद्वयोयुनक्ति कथितत्वात् नालभेतेति द्वित्ववद्रुत्वयोरप्युपलक्ष
णत्वेन विषयत्वान्न द्विषये सफलोविचार इति भावः किमविवक्षितानुविवक्षितसदर्थं च किमयत्तांगमु
तयत्तांगमिति संशयद्वयं संकल्प्याह किमिति नन्वेकप्रत्ययरूपाया श्रुतेः यदश्रुत्यपेक्षया प्रवृत्तत्वा
त्तैर्दसंख्यायाः कारकान्वये सति क्रियागत्वात् कथं पूर्वः पक्ष इत आह तत्रेति सत्त्वप्रधानानि नामानी
ति वाक्यः स्मृतेः प्रातिपदिकार्थस्य प्रेक्षान्यात्प्रधानान्वयस्याभ्यर्हितत्वात् यदश्रुत्याश्रयश्च न्येव संख्या
यान्तु प्रत्ययश्रुत्या कारकान्वयः न च प्रत्ययार्थप्राधान्यमपिशब्दिके संशय इति वाच्यं तस्याख्यातविष
यत्वेनाप्युपपत्तेः संख्यादीनामपि प्राधान्यवाराणामतस्मिन् संकोचावश्यंभावादिति भावः एवं च संख्या
याः प्रत्ययश्रुतिगम्यकारकान्वयस्यापि परित्याज्यत्वे सति वाक्यमादाय यत्तांगत्वं दृष्टयेतमित्याशयेनाह
यदांतरेति एवं च यथा स्मृतो ध्येतीत्यादिश्रुत्याद्वननाद्यर्थानां प्रज्ञा यथा वाक्येन प्रज्ञा र्थत्वं तथात्रापि

सोम ४
११

१५६ अस्याप्यर्थस्यैकत्वस्य न यत्तत्त्वमिति प्रत्यक्षस्यानासंगतिके अर्थः ॥ न चैकत्वस्य न च न्येपशोः कारकान्वयः ॥ १५७ ॥
कत्वविशिष्टस्यैव तस्यान्यथादेकत्वस्यापि यत्संगत्वं शङ्कनीयं विरम्य व्यापारयोगेन प्रत्ययेन प्रथममेकत्वस्य यश्च
संबंधो धियत्वा तदनंतरमेकत्वविशिष्टस्य तस्य कारकान्वयबोधनायोगात् युगप्रदेव संख्याकारकाभ्यां
यशोरन्येन संख्याविशिष्टः वैधेयकारकान्वयानुपपत्त्या केवलस्यैव यशोः कारकान्वयादिति भावः
ननु कारकान्वयेऽपि कथं यत्संगत्वमत आह क्रियाया इति कारकस्य क्रियानिबल्यैकस्वभावत्वात्तदन्व
येन सामान्यतः क्रियांगत्वे सिद्धे यत्ति ॥ समभिव्याहारेण तस्य यागह्यत्वावगमाद्योगांगत्वमित्यर्थः
यदुक्तं प्रातिपदिकार्थस्य प्राधान्यात्तदन्वय एवेति तत्रिणं कारणमिष्टाग्रेण ह प्रधानभूतेनेति यदि
प्रातिपदिकार्थस्य प्राधान्यं तदा तस्य कारकेण वशीकरणभावात् कारकस्य तद्गुणभावे सन्निकृदंताभि
हितस्यैव कारकस्य क्रियान्वयोनमवेदतो न प्रातिपदिकार्थः प्रधानं किंतु प्रत्ययार्थ एव तत्रापि वाक्य
स्य क्रिया प्रधानत्वात्तदर्थत्वाच्च कारकस्य तस्यैव प्राधान्यं न तु संख्यादेः यत्र तु गौः शूक इत्यादौ न क्रि
यान्वयस्तदभिप्रायं यस्मात्कारणं न चैवं प्रत्ययश्च संख्यावरुद्धे कारके दुर्बलप्रायदश्रुत्या यशोरन्येन
स्यादिति वाच्यमेकसंख्येन कारकेण यच्च व्यमित्युक्ते किं ज्ञातीयं तदिति विशेषाये सा सत्वेनानुगुणानयादु
र्बलप्रमाणकस्यापि यशोरन्यथावितोषादिति भावः प्रत्ययेन कारकसंख्ययोः यथागमिधानमाश्रित्य एकम

राम ०
११

दोषान्नप्रातिपदिकार्थापेक्षया एकप्रत्ययोपात्रकारकस्य सन्निहितत्वात् प्रधानत्वाच्च कारकेतौ वसंख्यासंबंधे
 न प्राप्तिरिति पदिकार्थेनेत्युक्तं वस्तुतस्तु संख्याकारकयोः न यत्र गमिधानं किंतु संख्यान्वितमेव कारकमभिधीय
 ते ततश्चाभिधानदशायामेव कारकान्वितत्वात् संख्यायानयश्चात्प्रातिपदिकान्वयप्रसक्तिरिति तद्व्यंज
 कं च न्यायात् तन्मात्रायां विभक्त्येव लिंगसंख्याकारकाणां तत्र तेषामन्विता जायमेवाभिधानादनन्विता नामने
 केषामर्थानामेकेन शब्देन युगपदभिधानस्यैकशेषमंतरेण संभवाद्यथा दुस्तशब्देनेव विदेवनादिनामन्य
 थागमानयेत्यादिव द्यं कंचिच्छक्तिमत्तमानयेदित्युक्ते विदेवनादीनामन्यतममानयेसंदिग्धे च किं यो यं प्र
 युक्त इति तस्मादन्विता नामेवाभिधानं तत्रापि प्रतीतिवत्त्वेन कारकप्रधानतः लिंगसंख्येगोरात इति न चिकत्वस्य
 पशुना संबन्धेन तदुपपद्यत इति भावः तथाच लिंगं एवं चेति अनेन भाष्ये संख्याया विवक्षितत्वे तत्समानश्रु
 तिकं लिंगमविवक्षितं स्यात्तथा च वसंतो प्रातराग्नेयीं कृष्णीं वीमां लभेतेत्यादिना विहितयश्च नुवादेन गर्भि
 रायो भवतीति गर्भलक्षणं हि गृह विधानमुपपन्नं भवतीति पूर्वो धिकरणशेषत्वेनापीदं सूत्रं व्याख्यात
 मिति सूचयति अतिदेशस्याधिकशंका निराकरणार्थत्वात्तस्मात् लिंगमिति अलिंग इति ॥ ननु सकलस्य
 संबन्धप्रयोजनस्य सत्त्वजसमोगुणात् सकलत्वमश्रित्य शाब्दिके सत्त्वजसमोगुणानां न त्परिणामभूतशब्द
 ५ संबन्धभावे प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थगत्वात् योऽर्थकत्वेन सत्त्वजसमोगुणादिति शब्दिक ५

सोम-४
१३

स्पर्शरूपरसगंधानां च आविर्भावः पुलिङ्गं ते वा विरोधाभावात्तुलिङ्गं ते वा साध्यं न युक्तमिदं च लिङ्गत्रयं सर्वेषां
मयिवस्तुनामस्ति तथापि केन विषयेन किं चिद्विङ्गमभिप्रायत इत्यत्रोक्तत्वाद्वाहतादात्म्यमपि पुलिङ्गादेर्विविध
मानत्वादिदमयुक्तमिति वाच्यं लोकप्रसिद्धानुसारेण स्तंभे शबलिस्त्री स्यात्सोमशः पुरुषः स्मृतः पुमयो न
रंतरं युक्तं तदभावेन युक्तमिति स्तनकेशादेर्वाहसित्यावदयाचस्त्री निवृद्धे स्मृत्ययः अतस्ताताति
मिथं तिस्रस्तनकेशयमिथं गतातिविशेषस्य वा लिङ्गत्वादाविर्भावोदेस्तु शाब्दिकैः शब्दानुशासनाय
लिङ्गत्वेन परिभाषणमात्रमिति न तस्य लोकव्यवहारगम्यशब्दार्थत्वसंभव इति नात्र तीदृशस्य लिङ्ग
स्य विचार्यत्वमिति न दोषः अतएव संख्या-न-प्रसवो लिङ्गमास्ये यौ स्वकृता तं त इति शाब्दिकैरेव तिरो
भावाविर्भावलक्षणस्य लिङ्गस्य परिभाषिकत्वं स्पष्टमुक्तमिति भावः शब्दस्मृतिद्वारादेर्विभक्तिविकार
गणान्तिस्वाप्तातिप्रदिकविकाराणां च यथासंभवं वाचकत्वमित्यर्थः आश्रयिष्य विशेषेण भावोर्थः प्रती
येन ननु त्यागं शब्ददृष्टप्रयोजनभावेन अपरार्थत्वस्यावश्यं वाच्यत्वात्कथं पूर्वः पक्ष इत्यत आह एकस्य
तिमागे हि चोदितो न तदेकदेशस्वार्थेनैव देवना स्मरणं दिनदृष्टेन प्रयोजनेन निराकांक्ष इति त्यागं श
स्याचोदितत्वेन पृथक् फलपेक्षाविरहात् न तस्यादृष्टफलकत्वमित्यर्थः दृष्ट इति अनेन यथा इत्यपरिच्छे
राम० १३

दत्तपदद्वारलिंगसंख्योस्माच्चनत्वमेवमुक्तमप्रयाजादीनामपीतिप्रत्यवस्थानासंगतिरितिस्त्रितं देवते
 तिस्रस्वाहाकारयशूपुरोदाशस्त्रिष्टकसुमंत्रेणप्रदेवतोदेशंशस्त्रयथापथंयत्प्रमाणानामिष्टानांचदेव
 तानोस्मरणलक्षणसंस्कारः प्रयोजनमित्यर्थः प्रक्षेपादितिस्त्रिष्टककृतियः प्रक्षेपांशसकृतकरस्याकीर्णक
 रस्यत्रयस्यप्रतिप्रतिलक्षणसंस्कारप्रयोजनकरित्यर्थः यद्यपिप्रक्षेपोदेवतोदेशावद्यागशब्दार्थोत्तमतत्वा
 भावात्रयागंशस्तथापिप्रक्षेपस्यदेवतोदेशोनत्यल्पमाननादशापां कर्तव्यत्वात्सोपिप्रागंशवप्रतीयत
 इत्येतावताप्रक्षेपोऽयं संस्कारिरित्युक्तं यद्वेत्तमः प्रयाजः यशूपुरोदाशस्त्रिष्टकस्येवमादय इतिविषय
 प्रदर्शकवाक्येआदिशब्दसंगृहीतविष्टलेपफलीकरणहोमाद्यभिप्रायेणोर्वेत्तवहोमत्वान्नत्रप्रक्षेप
 स्यात्शत्वसंभवादितिध्येयं त्यागंशस्येतिअवयवस्वस्वरूपेणोर्वेदितत्वेपिअवयवगतानर्थक्येअवय
 विचोदनासर्वावयवगोचरानसार्थक्येत्तमत इतित्यागंशस्याप्यस्तिप्रयोजनापेक्षेतितस्यादृष्टं प्रयोजनं
 अवश्यवाच्यमित्यर्थः ननुस्वाहाकारस्यकेवलदृष्टार्थत्वेवांतरापूर्वाभावेनांगापूर्वप्रयुक्तंभिक्रमव
 रणधसिद्धेस्तत्रापूर्वसद्रवमुत्पादनस्याभिक्रमणदिलक्षणं प्रयोजनं यशूपुरोदाशोचापूर्वाभावेअ
 पूर्वदार्शोर्णमासिकधर्मातिदेशाभावात्तदतिदेशलक्षणचप्रयोजनं संभवतिस्त्रिष्टककृतितद्युत्पा

सोम० ४
१४

दनस्तुनकिंचित्प्रयोजनं यथा पूर्वमक्षे प्रतिपत्तिवत्तदर्थं वदाननाशे लोपस्तथा सिद्धं भेद्ये कदेश इत्यनेन
व्यप्रयोजकत्वाभावात्प्रोपाविशेषादिति चेत्संस्तं मुत्राहं दिद्रव्यप्रयोजकत्वाभावे पि अदृष्टार्थत्वे सत्यह
मस्यात्र संपादनार्थं यस्य सत्वादिहं वीचिनश्ये मुदं प्रोपाहं पूर्वो आत्येन ता देवताः प्रतिसंख्याव्ययज
तेति ह विनांशे विहितेनात्येन स्वैक कृतकर्तव्य इत्यसि प्रयोजनमेवेति प्रत्यक्षं फलीकरणं होमयोः पि
मध्यस्तुत्रार्थस्तु ये अंशेन परकीय इत्यदेवता संस्कारकत्वेनाश्रयति ते आश्रयं दीयंते सुभाष्यत इति भावो
र्थः अपूर्वं प्रतीयेत अत्येयं तिजतिहु होतीत्यादिभिः पूर्वोर्थैः विशेषणेति अर्थेन समवेधस्य मतोऽव्य
कर्मणां नन्वस्यत्र स्यात्प्रवृत्त्यादकत्वाभावात्संगत्येन च प्रतिज्ञार्थत्वं शं कनीयमध्यायादिवेव प्रति
ज्ञायाः कृतत्वेन पुनरपि तदनुपपत्तिरित्याशंक्याह एवमिति एतदेवेति प्रयोजकत्वाद्यं प्रयोजकत्व
मेवेत्यर्थः कचिदिति दध्या नयनादि द्वित्यर्थः गोदोहनादि संगत्येव विचारणान्नस्येवाध्यायार्थत्व
मित्याशंका प्रयुक्तेरध्यायार्थत्वेन दिचारसंगत्यशंका च व्युत्सितुमिदं सूत्रमनेन हि सूत्रेण हि अतः
मैत्रावरुणादंदादि इत्याणां दध्या नयनादिक्रियाणां चार्थे प्रयोजनसाम्यमुभयप्रयुक्तिवैधर्म्यमेकैने
वप्रयुक्तिरित्यतस्मात्ताद्वितपिष्यते इत्युक्ते प्राक् प्रयोजकाप्रयोजकत्वं फलतया चिंतितमिति ताभा दतव

लीपाः

सोम०
१४

सोम. ४
१५

तत्रामिताया अर्थतरत्वं ननु यत्रमित्यतः श्लोकं व्याचष्टे वैश्वदेवेति काठिन्यात्मकस्य सस्यचमेदेनामिता
या अर्थतरत्वे सति तस्यैव हविस्त्वादित्येन प्रकृतं न परमं शी अथैव ज्योतिरित्येन खड्गवदिति भावः
अतः इति ययसस एवामितात्वे हि दध्या नयनं ययसंयोगात् ययसंस्कारकं सदा मितायागार्थमेव स्याद
थौत्वे तरेतु तसंयोगभावेन तसंस्कारकत्वाभावात् इत्यादकतामात्रेण तदर्थस्यादुत्पादकत्वं च वाजिनं प्र
त्ययविशिष्टमित्युभयार्थत्वादुभयप्रयुक्तमेव स्यादित्यर्थः न च सन्निधानादामितार्थतालिंगस्य प्रबल
त्वादिति भावः तदा तस्यैव तस्यर्थः ययस्त्वमिति ययस्त्वतातिद्रव्यत्वाभिप्रायान्न भवति किंतु माधुर्यं वि
शेषव्यप्यते न घनीभूतययस एवामितात्वादामितायदवत्तादपि ययसो बहवित्त्वमित्यर्थः न
नु ययसस्तस्यैव परमं शी नु ययसः अमित्यायावत्स्वतरत्वेनामितायदसमानाधिकरणस्य न खड्ग
स्य ययः परमं शी कत्वा संभवादित्युक्तमित्याशंका व्युत्पन्नश्लोको व्याचष्टे आस्तामिति यदामिता
यदं एव यदिति गोवर्तते तु तावत्तस्य वक्ष्यमाणरित्या स्वयं ज्योत्स्नयययनेरिति भावः सेति सा वैश्वदे
वीति वाक्ये अमित्येदं शी न वैश्वदेवत्वं नामिधीयते वरमश्रुतस्यामित्यायदस्योदेष्यसमर्थकत्वा संभवात्
किंतु तस्यैवार्थो देशे नैव तस्यैव तस्यैवोदेष्यकत्वोचित्यादित्यर्थः एवं च एव यदिति यदुक्तं वै

राम०
१५

अदेवपागस्यतावदामिहाहविरितितद्रूपमित्याशयः नन्वेवंदध्येवपूर्ववाक्येप्रधानंनिर्दिष्टंनययइत्यत आ
हतादर्थ्येनेति तथाचशब्दतोदधुः प्राधान्येप्यर्थतः ययसएवप्राधान्यमित्यर्थः ननुद्वितीययादधुः कर्मत्वा
दानयनंदध्यर्थमिवेत्याशयेनपक्षतिकथमिति आनयनस्यद्विकर्मकत्वात्तयसोप्यस्ति कर्मत्वमित्युत्तरमा
ह आनयनमिति तत्प्रथममिति साक्षात्क्रियया व्याप्यमानत्वादिति भावः द्वितीयमिति प्रथमेन व्याप्यमा
नत्वादिति भावः ननु तथापि कर्मत्वाविशेषात्तयसः प्राधान्ये किं विनिगमकं प्रत्युत्तपयसः सप्तम्यागुणत्व
मेवेत्यत आह तच्च प्रथमेनेति यथा मैत्रावरुणाय दंदं प्रयच्छतीत्यत्र कर्मणामिष्टियमाणस्य संप्रदानस्य प्रा
धान्यमेवमिहापि प्रथमेन कर्मणो व्याप्यमानस्य द्वितीयस्य कर्मणः ययस एव प्राधान्यमित्यर्थः उभय
त्र द्वितीयानिर्देशो किं न किं व्याप्यत इति व्याप्यमानत्वस्य निश्चेतुमशक्यं न यो स पृथी निर्देशो सति आधा
रस्य आधेयव्याप्यत्वात्तपयसो दध्वा व्याप्यमानत्वं स्वध्ववसानमिति ययसः प्राधान्यानुकूल एव सप्तमी
निर्देश इति भावः नन्वेवमस्यः पुरुषस्तमानयेत्यादौ शब्दः प्रधानस्यैव निर्देशादिहापि दधु एव तस्य
निर्देशादित्याशंक्यमत्र वर्तते विरोधात्रैवमित्याह तथाचेति तन्वामिहाप्यदस्योद्देश्यसमर्पकत्वाभावे
तस्य कथं वाक्येन समन्वय इत्यत आह यय एवेति ययसः प्रतिनिर्देशो न पुंसकत्वाय त्रिमाशं वाह तस्य

सोम-४
१६

मानाधिकरणदितिनन्वेवमपिस्त्रीलिंगे तच्छब्दे नो देशादामित्याया एवो देशत्ववत्तादायतितमित्याशं वचप्राति
पदिककैस्यो देशकत्वभत्त्वारस्यमेव पुरस्कार्यमित्याशये नाहस्येतीति एवं च दध्वाप्यमानस्य ययसः
नांतरीयकोधिकरणभावः सप्तम्या नृद्यते तथा च तस्य यो दध्वायनेन संस्क्रुयार्त्तवैश्वदेवं कुर्यादित्येताव
न्मात्रं विवक्षितमिति यय एव ह विरितिभावः नन्वास्मात्सवत्तादध्वामित्यामधुरस्तु तस्य सवत्तादध्वायसः
वै तियैतत्किं न स्यादित्यत आह नत्वितिको जिकादिनापि यनी भूते आमिताशब्दप्रयोगादितिभावः ययः
प्रतिनिर्देशकेति अतएव हेतुद्वयान्न वस्त्वनरत्वमपीतिभावः एवं च इवत्वकारिण्येकतवेत्तत्तापमात्रे
लोदं यय इयमापि हेतिलोके तस्यैश्रुतं तस्यामि हेतित्वे देवभेदव्यपदेशस्य विकारप्रयत्नस्य योतवयस्य
शब्दवाच्यत्वस्याप्युपपत्तेः ययवामि हेतुपसंदरति तस्मादितितं श्रुते तु रुचकार्दे हेमविकारत्वेयि हे
मत्ववत्तययदेमद्विकारत्वेमि मत्ववत्प्रयो विकारत्वे सत्त्वेवामित्यायाः ययस्त्वेन त्वामित्याययसो रत्यत
भेद इत्युक्तं नवाजिनेति तत्तश्चवाजिनयागत्सर्वं वाजिनामवारे पुनर्दध्वायनेन वाजिनं न संपाद्यमिति
प्रयोजनमितिभावः तत्र पुनर्दध्वायनप्रयत्नभावाद्वाजिनयागस्य लोप इति न्यायः यस्य सकोटि तु वचना राम०
तु स्विष्टकृत्वदात्रेन तदनुष्ठानमिति सूत्रार्थस्तु एकस्मादध्वायननाड्युभयोर्निष्पत्तेस्सर्वमामित्यावा १६

जिनं च दध्यानयनप्रयुक्तौ समं स्यादिति यद्येकनिष्पत्तेरित्यनेन युगपन्निष्पत्तिर्विवक्षिता न च सिद्धांते वा
जिनस्यानुनिष्पादित्वा युगपन्निष्पत्तिरसिद्धान्तिरिति तत्र अनुनिष्पादिनत्वं किंतु परनिष्प
त्यर्थं यत्नेनैव स्वार्थं यत्नं विना निष्पत्तमानत्वं तच्च युगपन्निष्पत्तावपि संभवतीति युगपन्निष्पत्तिसिद्धांतेष्व
विरोधात् स्यादेतु कथां नानुपपन्नमिति यदकर्माप्रयोजनं नयनयनस्य परार्थत्वात् यदि तिष्ठेत्तत्र वेदि
देशेऽप्यं च देशे वा सोमक्रयस्तमिमं क्रयदेशं प्राग्वंशं सोमक्रमेण यन्निष्पत्तयुक्तं यन्निष्पत्तयुक्तं स्यात्
यदपदान् अनुनिष्क्रामति अनुनिष्क्रामणं यदोपरि यदनिधानं यत्र सोमक्रयणीयं यदनिदधाति तत्रैवाध
र्युरपि यदनिदधाति यावत् यद्विषयं यद्विधानं यद्विधानात् कटे तेन सप्तमयदेन यत्र सप्तमयदं
निहितं तत्तांशुभिरिति यावत् अहमसंभूतमित्यर्थः द्वयोरिति यदपदान् अनुनिष्क्रामतीति वाक्यावग
तस्य नयनस्य प्रयोजनं कांक्षायां निधानादाक्यांतराश्रितक्रयद्वयसप्तमयदयोस्तु ग्रहणोपिविनिर्गोपदे
शविशेषे कर्तव्यक्रयस्य नयनं विनानुपपत्त्या तत्साध्यत्ववत् सप्तमयदयोस्तु ग्रहणस्यापिनयनं विनानुप
पत्त्या तत्साध्यत्वाविशेषादित्यर्थः वाक्ये चाश्रयणदिति हेतुं दध्यानयनवैषम्याभ्यर्थत्वेन व्याकुर्वीतस्त
त एव संगतिस्तच्चयनश्लोकं व्याचष्टे दध्यानयनमिति असंयुक्तमिति यदपदान् अनुनिष्क्रामतीति नय

सोम. ४
१७

नपरवाके क्रयया सुग्रहायोः द्वयोः अश्रवणदितिभावः नचसत्रिधानस्यनयनसाध्यत्वस्यचाविशेषेपि
एकहायन्याक्रीणातीतितीयया एकहायन्याः क्रयणार्थत्वात् संस्कारस्यापिनयनसाध्यत्वस्यचाविशे
स्यतद्वाक्रयार्थत्वमेवयं सुग्रहाणार्थत्वमिति वाच्यं सप्तमं पदं ग्रहातीत्युक्ते कस्यपदमित्येतायां प्रकृते
कहायन्याः पदेनान्वयावशंभावादन्यथावाक्यापरिहरणतस्मादेकहायन्याः प्रयार्थत्वात् नयनमप्युभ
यार्थमिति पूर्वपक्षायमाहुः अत्रेदमवधेयं प्रकृतैकहायन्याः क्रयार्थोपास्तदर्थत्वात् नयनमप्युभ
स्वरूपेण विनियोगात् यं श्रुयहणार्थत्वं संभवेति अत्रिमाधिकारणन्यायेन पुरोदाशकपालस्य तु मेघवाय
वत यं श्रुयहणमेकहायन्या एव न प्रयोक्तुमिति कथं तद्वा नयनस्य प्रयोक्तृत्वं नचशास्त्रोक्तं तस्याः
सप्तमं पदमिति श्रवणं न च तस्या इत्यनेन एकहायन्याः परामर्शो देकहायन्याः सप्तमं पदं ग्रहाणार्थत्वे स
ति विनिगमना विरहान्नयनस्योभयं प्रमपि प्रयोक्तृत्वं वेति वाच्यं तत्रापि एकहायनी नस्वरूपेण प्रकृता किं
तु एकहायन्या क्रीणातीति क्रयार्थत्वेनेवेति परप्रयुक्ते नैव निरुताया एव विनियोग इति विनिगमनाविर
हसिद्धेन सादयं पूर्वपक्षो मंद इति क्रयार्थे वेति यासौ क्रयार्थे कहायनी क्रयसिध्यर्थं नीयने तस्या सप्तमं
पदं गृह्णातीति क्रयार्थोपा एवैकहायन्या बुद्धौ विपरिवर्तमानायाः असंगत्या सुग्रहोपकारकर्तृमात्रेण

एत०
१७

संवन्धेयसप्तमपदवाक्यस्य निराकांक्षतया तदर्थत्वादकप्रमाणमावात् कथार्थैवेकहायनीनतुपदयांसु
 हातार्थैः प्रयोजनपूर्वपक्षे सप्तमपदस्य आशिप्रक्षेपे तत्प्राप्ते चोच्यते न नयनं कार्यं सिद्धं न तु यांस्वतरे
 तांस्तानं कर्तव्यं न च वाजिनयागवदस्तांस्तानस्य सिद्धांते लोप एव न्याय्य इति कथं पाषुतरेणानुक्तमिति
 वाच्यं वाजिनयागस्य परप्रयुक्तस्योपजीवित्वाभुक्तो लोपः इह सुनरव्यं परप्रयुक्तं किंतु पांसुस्त्वस्य रस्य
 यस्संस्कारः तत्रैकहायन्यास्सप्तमपदनिधानात्मकस एव परप्रयुक्तः तथा च संस्कारस्य परप्रयुक्तस्यात्माभे
 यस्संस्कारो वै पांसुभिरस्तांस्तानं कर्तव्यमिति वैषम्यात् अर्थाभिधानकर्मव्यवहारासंयोगस्य तत्रिमित्वा
 दर्थो हिविधीयते पूर्वपक्षेण प्रत्यवस्थानात्संगतिस्सूचयन् पूर्वपक्षमाह त्रेति अन्यार्थत्वेनावगतस्य नि
 राकांक्षतया तु षोडशवाक्यान्वयायोगात् पुरोदाशपदमंतस्सूचयन् पूर्वपक्षमाह श्रीकृत्यकपालेन तुषानु
 पवतीत्येव कपालमेव केवलंतु षोडशवाक्ये विनियुज्यते एवं च कपालेनोपवयतिकपालेभ्यश्च पयतीत्य
 नयोस्तुल्यत्वाद्भाष्यामपि कपालं प्रयुज्यते तनुप्रयोगदशायां ताद्यावादेकमेवोभाष्यप्रयुज्यते त
 दशप्राप्तपुरोदाशसंबंधानुवादकश्च पुरोदाशशब्द इति भावः पुरोदाशपदमंतं श्रीकृत्यकेवलं विधी
 यत इत्ययमर्थः श्लोके केवलकपालशब्दस्यैव विधेयसमर्थकत्वेन कपालमात्रविधिस्यात् त्वेवं संभव

वशिवातद्वजसंवंधाश्रयतोप्यासादनस्यभूतत्वमात्रेणभूतसंवंधोपयत्तिरितिदशमेवर्त्तमः प्रयोजनं
वयसेचरुषधिकपालसंपाद्यतेनतुषोपवायः कर्त्तव्यः सिद्धंतेतुषोपवायस्यकपालप्रयोजकत्वाभावा
तनकपालेनतुषोपवायः किंतुहस्तेननचात्रवातिनयागवहोपसंभवतिपुरोदाशकपालरूपसाधन
विशेषाभावेपिगुणलोपेपिमुख्यस्यादितिन्यायेनहस्तेनसंभवस्तुषोपवायस्यलोपायोगादिति। **सूत्र**
र्थस्तु अर्थेनपुरोदाशलक्षणप्रयोजनेनसहाभिधीयमानंयत्पुरोदाशकपालादितत्साधनकंतुषोपवा
यादिकर्माप्यप्रयोजकंनचकथं कपालस्यपुरोदाशसंवंधसंप्रतितदभावादितिवाच्यंविषयतापिपुरोदा ५
शेनतदुद्देशेनसादनमात्रात्संवंधोपयतेस्तस्यचलसंवंधस्यपुरोदाशनिमित्तकत्वात्तदर्थस्यैवसतः कपाल
स्यनुषोपवायेविधानेनपुरोदाशप्रयुक्तत्वात्कपालस्येनापश्येणावनालंभाहोहितशक्तोरकर्मत्वम्
यत्रेतियथादध्यानयनस्ययस्यसंवंधित्वेनश्रुतत्वात्तयोह्यामीसार्थत्वमेवयशोर्हदयादिष्वश्रवणात्
तन्मात्रार्थत्वमित्याशयः **अनेनैव** कपालपुरोदाशश्रुतस्यनुषोपवायेविनीयोगाद्युक्तंपुरोदाशमात्र
प्रयुक्तत्वमिदंनतदयादिमात्रप्रयुक्तत्वंतत्संवंधित्वेनप्रयुक्तस्यश्रुतस्यान्यत्रविनियोगाभावोतिप्र ६
त्यवस्थानात्संगतिरितिस्त्वितं ननुभयत्राश्रवणेपि एकह्यनयनस्ययथाकेवलकथार्थत्वंनयासुयह

सोम-४
१८

गार्थत्वंतद्वदिह किंनस्यादित्याशंक्यनयनस्योभयसंवंधित्वेन अश्ववतोपि एकहृदि न्याक्रीणा नीतितत्ती
या एकहृदयन्याकपा र्थत्वात् नयनस्यापितत्संस्कारकतया तादर्थ्ययुक्तं प्रकृते तु न तथा किंचिद्विधाय
कमस्ति किंतु त्वेपि तदभादेः प्रति संबंधये स्यात् त्रिदधानादश्रीषोसीयसी वा वचगतपशु संबंध
इत्येतावन्मात्रेव सकृद्विहितयो रपितु ल्यमित्युभयार्थत्वमेवेत्याशयेनाह प्रकृतेति विशसनेति वि
शसनेन यशोनीशेन तस्य हविस्त्वासंभवादिति भावः नन्वेवमपि तदयादिद्वादेव शकृद्विहितद्वारा
पिया गार्थत्वादेवं च संप्रत्यधन निरसनं च या गार्थत्वादेव तो देशेन त्यक्तस्य सकृद्विहितस्य प्रतिपत्ति
रित्येतत् आह हविषीति तदयस्याग्रे अवयनीति हविः संस्कारकावदानसंयोगात् तेषामेव हवित्व
मिषर्थः नन्वेवं न हि तदयादिद्वाया गार्थत्वेन त्वयुक्त एव यशस्यादिति शकृद्विहितप्रयुक्तत्वं शंका नव
काशत किमर्थमिदं अधिकारमित्याशंक्या शकृद्विहितसंप्रत्यधन निरसनात् सकृद्विहितस्य सकृद्वि
हितयोः भूतभाष्ययोगाभावेन प्रतिपत्तिरसंभवात् नतश्च तस्यापि प्राणि संबंधित्वात् प्राणपेत्तार्थ
संनिहितपशोरेव तत्संवंधित्वेनान्वयान्नद्वापि पशोर्गो गसा च कत्वमवर्तनीयमेवं शकृद्विहितस्य ह
विष्यभावेपि शकृद्विहितकर्मणो र्थकर्म प्रतया प्रयोजकत्वशंकायां भूतभाष्ययोगविधुरत्वेपि तदयाद्य

एम०
१८

निष्पादितया आकीर्णकारत्वेन प्रतियत्यर्हत्वात् शक्येदे सत्कर्मणः प्रतियत्तित्वं तत्र प्रयोक्तृत्वमिति चेत् प्रतियत्ति
 त्वम्युत्पादनार्थं इदमधिकारणमित्याशयेनाह शक्येति हि एवं चतुषोपवाप फलीकारण हो मवातिनयागादेः प्रति
 यत्तित्वं न्यायसाम्यादौ च वातिनयाग स्य तु प्रतियत्तित्वं विशेषतः सप्तमे प्रतियादयिष्यामः प्रयोक्तृत्वं पूर्वपक्षे
 तदप्यर्थं विशस्त स्य सकृदप्यचो तदर्थं पश्चतां संपाद्य सिद्धं ते तु लोप इति सूत्रार्थं पक्षे यश विषये लो ७
 हितशक्तो रकर्म त्वमप्रयोक्तृत्वं तदर्थं पश्चर्तं लभादिति एकदेश इत्युच्यते विद्यमानसंयोगात् ननु नो
 के इत्तत्त्वं मत्तमे प्रयत्नेषु युक्ते तस्य सवेत्तोः खरः प्रतीयते तदुत्तरार्थं शब्दादपि प्रकृतस्योत्तरार्थं प्रतीतेः ७
 कथं ह विरंतरा प्रयुक्तिः अन्यभेदाद्यर्थमपि ह विरंतरा स्यादिति शंका निराकृत्वा पूर्वमाह नायेति सर्वप्रदा ७
 नाधिकारोक्तरीत्या कल्पपुरोदाशस्य ग्रेयेत्याग घृतमानस्य तत्र स्वासित्वाभावेन तस्य देवतांतरीदेशेन सागर
 योगात्तदर्थं पुरोदाशांतां संपाद्य तस्योत्तरार्थोत्त्विक कथं अत्राहो नु देवतांतरीसंगत्यभावात् प्रकृतग्रहणं न
 यति न च पुरोदाशांतरीग्रहणोरो मास्त्वित कृते वद्यतीति शेषशब्दे विरोध आयेन शेषसंस्थापयतीति अत्र क
 मांतर इव शेषशब्दस्य पुरोदाशांतरीषु पयतेरिति भावः अनेनैव पूर्वत्र तदप्यर्थस्य पक्षोः सकृदोहितग्र
 हणसंभवात्तस्य प्रयोक्तृत्वमिदं प्रकृतपुरोदाशोत्तरार्थग्रहणसंभवात् स्विष्टकृतः प्रयोक्तृत्वमिति प्रत्यव

सोम-पु
२०

एषा नासंगतिरिति सूचितं यदि प्रकृतसंबन्धमनयेत्तैव दुर्गार्थादिति वाक्यं स्वार्थबोधनत्तमं स्यात्तदार्थान्तरप्रयो
जकत्वं स्यात् न त्वेतदस्ति दुर्गार्थशब्दस्य सापेक्षतया अस्योत्तरार्थादिति संबन्धज्ञाने वाक्यार्थबोधार्थवसाना
देवं च कस्यैतपेक्षायां संहिताग्रे प्रस्थिते वमुत्तरार्थवाक्यप्रवृत्तसंबन्धमुत्तरार्थमेवात्वं वत इति न पुरोदाशा
तत्प्रयुक्तेरवकाश इति सिद्धं तपति दुर्गार्थादिति स्ववाक्य इति यदि पुरोदाशस्योत्तरार्थादिति
श्रूयते तदानेनैरेषं स्यात्तत्वेतदस्ति तर्थाः त्वत्प्रकृतस्यापि देवतास्वत्वाभावात्पुनः स्वीकर्तुं देवतातरार्थं त्यागसं
भवति न च तत्प्रकृतस्य पुनः स्वीकरो आचारविरोधः प्रत्यक्षश्रुत्या आचारनाधनादित्याशयवानाह अन्यार्थ
स्यापीति विद्यमानशेषस्य प्रत्ययेत्त्वादपि प्रकृतसंबन्ध एव न्याय इत्याशयेनाह प्रतिपत्तिरिति सू
त्रार्थस्तु एकदेश इत्येकं स्वियं कदादिकमस्य प्रयोजनं कर्मोत्पत्तिदशाद्यो विद्यमानेनाग्रे प्रयुरोदाशाव
नासंबन्धादिति अभिधारणे विप्रकृष्टादन्वयात्तवर्त्यत्र मेदस्यात् ऋतुपशव इति आग्रे पौष्ट्यादय इत्यर्थः
तत्रैतौ प्रक्रमे तदानीमेवात्वं भनीयत्वाद्विचारानुपपत्तिमात्रं कालभोक्तव्यं च स्यादपि सद्वा तत्त्वज्ञेयं वि
चार इत्याह यद्येति प्रकृतविनिर्देशपूर्वमास्योरित्यर्थः प्राप्तमिति चोदकपरंपरयेति भावः प्राप्तमि
ति आत्मभागादिति शेषः उतेति दुर्गार्थनधारयितव्य इति यात्रांतरं नोत्पद्यमित्यर्थः तदर्थे चेति अयमेव १०

वाचिकारणसंशयः पूर्वस्तुफलसंशयः तत्संशयकोटिद्वयस्य तत्र सादोर्पूर्वोत्तरमसफलत्वेन लेखनादि
तिथेयं ननु हविस्संस्कारकत्वेपि पुरोदाशकपालवत्सरी कीपत्रयोपजीवनादभिधाने रणं न प्रयोजकमित्यतः
३ पूर्वपक्षे फलफलिभावंत्यादयति संस्कार इति परप्रयुक्तत्रयोपजीवनाद्व्यप्रयोजकत्वाभावे सिनद्वारा
प्रयोजकत्वमस्येवधारणं विना संस्कारसंभवादत एव प्रणिता नयनकाले यद्वा तस्येपि मिश्रमनंतुष नि
रसनेतत्पुरोदाशकपालोपादानस्याप्रयोजकमपितत्कालनस्य प्रयोजकमेवेति भावः ननु प्रतिपत्तित्वेपि धार
णप्रयोजकत्वं संभवत्येव परिधानीये कर्मणि विहितप्रतिपत्तेर्यावज्जीवधारणप्रयोजकत्वमित्यतः सिद्धा
ते हेतुहेतुमद्भावमुपपादयति प्रतिपत्तित्व इति परिधानीये कर्मणि विहितप्रतिपत्तेः यावज्जीवधारणं विना
न्यपयत्ने सत्प्रयोजकत्वेपि प्रमात्रशेषप्रतिपत्तेः संनिदिनहविस्कोत्रेर्मिधिसिध्माधारसंविनानुपमत्समा
वात्रधारणप्रयोजकत्वमिति वैवम्यमिति भावः द्वितीयेति अनेन यथो पूर्वत्र उतरार्धे शब्दात्सकृतग्रह
णातथेह द्वितीयाविभक्तिवत्ताद्विः संस्कारत्वमिति प्रत्यवस्था नासंगतिरिति सूचयति अभ्यर्हित इति प्र
युक्तसंस्कारस्य त्रयोत्यपूर्वस्यातिशयाधाने उपपत्त्यते उपयोक्त्यमाणा संस्कारस्तु तदुत्पत्तावोपपत्त्यत
इत्यर्थः तथा उपयोक्त्यमाणा नीत्यर्थः विपरीतविभक्तीति विरुद्धविभक्तिर्निर्दिष्टस्येत्यर्थः इहेति आकी
र्णकारस्य प्रतिपत्तौ सचो रिक्ततासंपत्तेरिति भावः ननु हविस्संस्कार्यत्वावेदकद्वितीयाश्रुतिवत्तादुक्तार्थ

सोम-४
२१

त्वमपि स्वीकार्यमिति शंकायां द्वितीयादयो हि विभक्तयोर्न साक्षाच्छेषशेषिभावाभिधायकाः किंतु साध्यसा
धनभावाभिधायिनो विध्यपेक्षितं समीहितं समर्थं यं नीत्येनावन्मात्रं प्रकृते च शेषस्य प्रतिपत्तिरिति वापेक्षि
तानहवि संस्कारः उपसाराण्यदेस संस्कारस्य सङ्गादेवं च अपेक्षितत्वात् प्रतिपत्तिमेव विधिः फलत्वेन स्वीकु
रतेनाहविः संस्कारः अतएव सक्तं नृत्तुहेतीत्यत्र सत्यामपि त्रिं द्वितीयायां न सक्तं संस्कारत्वमिति परिहार
संपन्नं श्लोकं व्याचष्टे शेषमेति एवं च सक्तं वदेवात्र विभक्त्यत्ययाश्च यतो न तृतीयायाः द्वितीयायां च
त्रिं द्वितीयायाश्च सप्तम्यर्थे त्रित्वमित्याह त इति एवं चार्त्रयेत्तावत्ताद्विभक्तेरन्यथानयनं न प्रातिपदिक
कानुरोधेनेति विभक्त्यन्यथानयनस्य प्रातिपदिकानुरोधनिवर्धनत्वाभावाद्यथा प्रोक्ता श्रीराममित्यत्र प्रा
तिपदिकस्य वचनानुसारेण लक्षणतया त्रुतीयानुसारेण प्रयाजशेषशब्दस्याधिष्ठानलक्षणग्राहविः
संस्कारे तद्विनिर्गोः किं न स्यादिति शंकायां नथानेनैव न्यायेन अदितिः याज्ञानित्यत्रापि प्रातिपदिका
नुरोधसिद्धेः याज्ञाधिकरणस्य प्रोक्तत्वं मिति शंकायाश्चानवकाश इति श्रेयं न चैवं प्रयाजशेषस्यैक
स्मिन्नहविषि प्रक्षेपेण यिप्रवृत्तिसिद्धेः संनिहितालां सर्वेषामभिधायकत्वात् न च हविषां गुणत्वेन
तद्वत्त्वस्यापेक्षितत्वात् सर्वेषामभिधायकसिद्धिरिति वाच्यं प्रधानयागयोर्नाहविषां प्रयाजशेषप्रतिगु
णत्वमस्य ताद्युक्तमिति वत्समागत्वेन न च वदत्वविवक्षानुपपत्तेस्तद्विस्तारयामपि वदत्वस्य कथितत्वत्

राम०
२२

धं
त

त्वपयवसानेनसंनिहितानां अधिकानां क्रतुपदानामभिधारणाभावप्रसंगादित्याशंक्यहविः संस्कार
त्वस्याप्यंति कारसंनिहितसर्वहविःभिधारणोपपत्तिरित्याशयेनाहहविरिति सिद्धकृदिति नचतत्रप्र
सेपस्यागवदि हांशस्याभावः इहापिहविराधारनियमांशस्यसत्त्वात्तत्रैवंप्राज्ञापत्यवधानां संस्कारोमाविलो
केतिपात्रान्तोत्पादनं स्यादिति वाच्यं हविर्नैवद्वैतवाक्यं ततोस्यसत्तिप्रसक्तिरिति भावः संस्कारो हि नियमफ
लमित्युक्तं यत्रचप्राग्धिधेरनियमप्रसक्तिस्तवनियमविधिः प्रवर्तते प्रमाज्ञानं नरं कर्तव्यात्यभावात्त्यासं
गं च संनिहिते धेवयत्रकचनशेषस्य प्रतिपादनं प्रसक्तं न संनिहिते हित्यसंहितानां नियमाविषयत्वात्तत
दर्थपात्रान्तोत्पात्तिप्रसक्तिरिति भावः एकदेशिनस्तुकेवलप्रतिपत्तिरेव न हविः संस्कारः । एवं च एका
भिधारणो नापि प्रतिपत्ति सिद्धे न संनिहि सर्वदा विभिधारणं नचैव हविषागुणत्वात् त्वद्रुत्वविवक्षापत्तिः
न हि शेषगतत्वेन कथितत्वा नित्यत्र वद्रुत्वस्य विवक्षा किंत्वादे पगतत्वादिरुच हविषा प्रधानार्थमुपात्तना
मेव प्रयातशेषं प्रतिशेषत्वेन तदर्थमुपादेयत्वाभावात्तास्तिविवक्षा एकस्यैव हविषः सर्वप्रयोगेष्टभिधारण
मिति विशेषनियमाभावेन कदाचित्कस्यचिदभिधारणमित्यनियमेन सर्वहविषामभिधारणमिप्रायं वद्रु
चनमित्याहुः नन्मतमन्तुनिरस्य नि यस्त्विति तन्न तन्ते सर्वे ध्रुवा मेवाग्र अभिधारयति ततो हि प्रथममा
ज्यमागो यत्तन भवतीत्येतदनुपपन्नं स्यादत्र हि ध्रुवा ज्येष्ठि प्रथममुपयोत्तमा गत्व हेतुना प्रथममभिधार

पि
२

सोम-४
११

रास्योपयोत्तमोहविः संस्कारत्वे सत्येवाचकत्वेनान्यथा तथा शब्दार्थक्रमोपिवदुभिधारणं विनानुपम
त्रं स्यान्नानममुक्तमित्याह कथं समिति स्यादेव यदि प्रयाजशेषवाक्यविहितं यदभिधारणं तत्र ध्वोवाप्य
विषये प्राथम्यमनेनोच्येत नत्वेवं किंतु अग्रताविशिष्टाभिधारणं तत्रैवानेन विधीयते ततश्च प्रयाज
शेषवाक्यविहिताभिरास्यकेवलं प्रतिपत्तित्वेन किंचिदधिकमिति शंका निराकर्तुं लिङ्गमित्युक्तं अ
यं भावः इदं हि प्रकरणविशेषादसि युक्तं प्रधानस्येति तात्तरीयाधिकरणे लिङ्गदर्शनाच्चेति सूत्रेण विहि
तद्वर्माणं प्रधानत्वे तत्समानस्यायस्य प्रयाजशेषाभिधारणस्यास्य भागार्थत्वमुपपद्यत इति लिङ्ग
त्वेनोपन्यस्तं तच्च प्रयाजशेषवाक्यविहिताभिधारणस्य हविर्धर्मत्वे सत्येवाचकत्वेनान्यथा तस्मान्ना
ग्रताविशिष्टाभिधारणं तत्र विधीयते किंतु वैशब्दानुयोगात् प्रधानक्रम इत्येवं चिकेतव्यं नचेतदधिकरण
एव यत्ते स्थित्वा तस्मिन् गोपन्यासः यदा तदा क्येनास्तीति कृत्वा चित्वा स्त्विति वाच्यं तदुभयस्याप्यगतिकत्वा
दिति किंच हविर्वा संस्कार्यत्वाभावे प्रयाजशेषप्रतिगुणत्वमेव स्यात् न च तत्संभवतीत्याह प्रधानेति
ननु हविः संस्कार्यत्वे केषामुद्देशत्वादेकस्मिन्वाक्ये ऋग्यजुष्यसमवायात् हविः संस्कारत्वं न युक्तं किंच
हविः संस्कारत्वे प्रागुक्ते विभक्तिष्वस्यो निष्पन्नः हविष्यद्वितीयाया एवोपपत्तिस्तस्मात् प्रधानार्थो नाम
पि हविर्वा प्रोदशकपालवदधिष्ठानलक्षणाया गुणत्वमेव न्यायमित्यत आह इत्यास्तामिति अधिष्ठा

राम०
११

तृतीयादिभ
ननुग
लाज

नलक्षणांगीकारेऽवश्यकत्वादिति पाप्रपात्रशेषशब्दस्यैवाविद्यानलक्षणास्यात् प्रधानवाचकहविः
दलक्षणापेक्षामुखापि प्रपात्रशेषशब्दस्यैवलक्षणायाऽप्यस्त्वादेकस्मिन्वाक्ये श्रोतमेवोद्देश्यमनस
मवेति इदमुपपत्तिरिति वश्रोतविधेर्दृष्टमप्यतितादमेतित्वाच्च हविः संस्कारत्वाधिक इति न तद्वयसमा
वेसविरोधः नचैवं दृष्टेनैव विधेः श्रारिण्यात् न दृष्ट हविः संस्कारे मानभाव इति वाच्यं हविशधारणियमा
शस्यानर्थक्यापत्तेरेव तत्र मानत्वात् त्रियमस्य प्रयोजनं त्रि सायां प्रत्यासत्या हविर्गतं संस्कारस्यैव प्रयोजन
त्वकल्पनोचित्यादेवं च व्यस्यया श्रयणमपि सार्थकमेव तेन विना प्रतिपत्तिश्रोतत्वस्य हविः संस्कारत्वस्याप्य
सिद्धेरिति भावः सूत्रार्थस्तु यथापशावन्पात्रार्थं यथापश्याधारणार्थं यात्रभेदस्तथा प्राजापत्यव्यापिधा
रणे निमित्ते तदर्थं यात्रभेदस्यादिति यद्यपीदं सूत्रं श्रीमोमीयत्तदया धमिधारणाय तयापि व्याख्यातुं शक्य
ते तथापि हेतुत्वाच्च स ह प्रयोगस्येति मसूत्राणां प्राजापत्यविषयत्वात् भाष्ये तद्विषयतयेवेदमपि व्याख्या
तं समानयनं तु मुख्यं स्यात् लिङ्गदर्शनात् अतिहायेति बहुवचनात् इदं सूत्रं तृतीयं प्रपात्रवचनः तृती
यप्रपात्रमिष्टावर्हिः प्रतिवर्हि राव्याच्चतुर्थं प्रपात्रोपक्रमकालेऽप्यभिविद्यमानमात्रं तु हसमानयनं तद
त्यर्थः तदर्थं चेति यदि प्रपात्रार्थस्य समानयनं तदापदाप्येन प्रपात्रादुच्चीने तत्समानयनद्वारकं स्यात् तत्राप्यप्र
पात्रास्वकीयमात्रं प्रपात्राः समानयनद्वारा प्रयुज्येति तद्विद्वद्भूतं तत्समानयनमात्रं तद्विद्वद्भूतं प्रयोजनं

सोमः ४
१३

यदिचान्त्वात्तार्थस्यतदापरप्रयुक्तसंस्कारत्वादप्रयोजकमितिफलफलीभावः ननुप्रयोजकमिच्छायां क्रिय
मातातदर्थस्यैवव्याप्तिमिति कथं पूर्वः पक्ष इत्याशंक्यमवेदेवं यदिचतुर्थोक्तप्रयोजकमात्रमौपम्यतस्यात्रैवमि
त्याह सर्वाधमितिप्रयाजशब्दादिति संवत्स्यसमासविधानादस्तिकाचितप्रतोयाजशब्दात्सुखविभक्तिः
समासत्वात्सुखेतिवाच्यं साचवद्रुवचनरूपेव नतुद्विवचनरूपातस्याअत्यंताश्रितत्वेनतदपेक्षयाश्र
तवद्रुवचनात्मकविभक्तिकल्पनस्यैवयुक्तत्वादित्यर्थः इदंचामुच्यमानं प्रयाजशब्दात्तवद्रुवच
नकल्पनेमिप्रयाजान्त्वात्तेभ्य इत्यस्योद्देशस्यसमर्पकतयातत्रैवप्रयाजवद्रुत्वविवक्षानुपपत्तेरि
तिध्येयं अन्त्वात्प्रयुक्तस्येतिअनेनयथाभिधाराण्यपरप्रयुक्तसंस्कारत्वादप्रयोजकत्वमेवं
वेसमानयस्यापितुप्रत्यवस्थानात्संगतिरितिस्सचितं ननुचतुर्त्वंवाएतदभूतस्याचारमाधार्थ्यत्रीनितः
प्राचीनप्रयाजान्यजतीतिप्राथमिकप्रयाजत्रयस्येतोदवचतुर्त्वंवाएतदभूतस्याचारमाधार्थ्यत्रीनितः
द्वयार्थत्वमेवेत्यत आह उभयोरिति यत्तुद्वयंवाहतीतिप्रयाजेभ्यस्तदित्यविशेषेणविनियोगानुद्वा
मपिसर्वप्रयाजार्थमेवत्रीनितः प्राचीनमितिवाक्यतुअवयुक्ताअनुवादत्वेनोपपत्ते नहिसिद्धंतेपि
तद्विधायकं। समाग्र्यनकालविधिनेवतुहस्याद्यप्रयाजत्रयार्थत्वप्राप्तेः सिद्धंतेवस्यमाणात्वादितिभा
वः प्राप्तमेवेतिरुद्वाहतीतिरुद्धेवहोमस्यविधानात्तस्यचसमानग्र्यनवेनानुपपत्तेः प्राप्तमित्यर्थः अ

सोमः
१३

न्याता र्थस्य समानयने पक्षे हि यदनुपातार्थं तस्य प्रयातार्थं वन्न सर्वस्य समानयनं संभवति अन्वयात्तानां सं
 प्रत्यननुष्ठानात् तदुक्तं अन्यत्र व्यावृत्तत्वाच्च किं तु तदेकदेशस्य तु क्त्वा १ एता मात्रं ततश्चात्यंता प्राशत्वमदृष्टा
 र्थत्वं चावर्तनीयमिति स्मरणस्येति वदतो भावः स्वपक्षे दृष्टार्थता स्फोरपति प्रयातद्वयं कर्तुमिति कालेति न
 काले समानीयमानस्य प्राचीनत्रयार्थत्वा संभवादिति भावः एवं चाष्टदोषदुष्टविकल्पादिपरितो भव
 तीत्याह एवं चेति। क्वचित् कोशेषु दृश्यते ये त्वर्थादावेव समानीतस्येत्यादितस्यायमर्थः प्राभाकरः तु
 हं सर्वेषां प्रयातानां इव मोघं तन्नु तत्संस्कारमात्रेण सर्वप्रयातार्थं ततश्च पूर्वपक्षे दितयोः समुच्चय ए
 व एवं चोपपन्नं तस्य स्वयं इत्याभावेन प्रयातानुष्ठानार्थं अर्थादादौ समानेयमिति निर्वन्धाभावात् प्रया
 तार्थत्वे पीदा नीमेव तस्य समानयनं न च तदुक्तं तत्तत्तदुक्तं न नैकत करिष्यामाणं सर्वप्रयातार्थमित्येव
 तस्य समानयनं मुखेन प्रयातेष्वदृष्टं कार्यं अन्वयातेषु दृष्टमेव तेनानुपातप्रयुक्तमेवोपपत्तमिति न समा
 नयनं तस्य प्रयोक्तृकमिति पूर्वपक्षे यत्तितन्मतमन्वयनिस्पति येत्विति किमिति तेष्वा सिद्धादृष्टार्थानयन
 स्य प्रयोक्तृकत्वे सति किमयुक्तं न किमपीत्यर्थः तस्यापि प्रयोक्तृकत्वमुपपद्यत इति यावत् ततश्च समान
 यनमदृष्टार्थत्वादप्रयोक्तृकमोपपत्तश्चेति पूर्वपक्षकरणमनुपपन्नमित्यर्थः तदेवोपपादयनि नदपीति
 तथा च प्रयोक्तृकत्वा विशेषादनुपातवत् समानयनमपि प्रयोक्तृकमेव स्यादिति भावः प्रयोक्तृकं पूर्वपक्षे

सोम ४
२४

३

जोहोप
भतपोः

उपपत्तिवत् प्रयाजार्थेतरसर्वोदोसमानोयवर्हिः प्रयाजकाले अन्तर्पातार्थस्य तु ह्यं किंचित् सारं कदाचित्
कदाचित् तु हवेनैव पंचादिप्रयाजा अत्रापि वर्हिः कालेनोपभूतस्य किंचित् सारं सिद्धं ते तु जोहवेन
निष्पन्नोपभूतायेनावशिष्टाविति सूत्रार्थस्तु समानयनमोपभूतप्रयोजकं स्यात् अतिथ्यायां चतुर्गु
हीताभ्यां नानिभवंति नत्वा नत्वा पातार्थस्याभवंतीति चर्हि हीतवद्गुत्वालिङ्गान् हीतवद्गुत्वालिङ्गान् हीतवद्गुत्वालिङ्गान् हीतवद्गुत्वालिङ्गान्
षु समुच्चये घटते इतरार्थे जोहवोपभूतयोः अतरप्रयाजार्थमेकं चतुर्गु हीतं धुचापां चापरमिति चतुर्गु
हीतद्वयमेव स्यात्तस्मादतिथ्यायां चतुर्गु हीतवद्गुत्वालिङ्गात् प्रयाजेषु समुच्चये सति समानयनस्य
रितेन प्रयाजद्वयार्थत्वात् प्रयोजकत्वमिति । तत्रोत्पत्तिरविभक्ता स्यात् समानयनमिति । समानयनस्य प्र
याजार्थत्वेन परकीयसंस्कारत्वाभावात् प्रयाजार्थकत्वे यदुक्तं तदनुपपन्नं जोहवोपभूतधौ वारं प्र
याजेषु समुच्चये सति समानयनवैकल्पिकत्वेन यदोपभूतेन प्रयाजापि स्यते तदा सर्ववैद्ये च प्रया
जोपभूतिकदे प्रास्यतु ह्यं समानयनतया चतुर्थं प्रयाजोपक्रमसमये उपभूतिप्रयाजार्थाभावेन पर
कीयसंस्कारेव तदानीं समानयनमिति समानयनस्य प्रयोजकत्वाभावादिति वा जोहवोपभूतं केवलान्
पातार्थं तया तस्य युक्तमेवेति समानयनस्य तस्य प्रयोजकत्वासंभवादिति वा एवमप्येता प्रत्यवस्था ना
न्संगतिरेवं च शेषत्वचिंतापीयं पूर्वाधिकरणसिद्धं तसमर्थं न रूपत्वात् स्य युक्तिविचारप्रस्तावेऽप्यत्रे नि

हि जो

सोम ०
२४

ध्येयं कृत्यं ताविति प्रयोक्तव्यं विशेषासंयोगात् प्रकरणेन सर्वार्थत्वावगम इत्यर्थः ननु यावत्प्रकरणेन सर्वार्थं
 त्वं कल्प्यते ततः प्रागेव प्रसृत्य सवचनेन नैराकारं स्यात् न कल्पनावकाश इत्याशंक्याह यदीति प्रयाजा
 नृपात्ते भस्मदिति दुभयार्थवाक्यप्राप्तत्वादनृपात्तवाक्यमनुवादकं युक्तं नतु प्रयाजवाक्यान्तरेण जौहव
 स्य प्रयाजार्थत्वाप्राप्तेः प्रकरणस्य दुर्बलत्वेन तस्य स्यात्प्रत्यक्षवचनस्यानुवादकत्वायोगात् नच प्रयाजे
 जौहववाच्यप्रसंगात् नोभयार्थवाक्यविधिर्विहीद्यववाक्यवत्पाक्षिकवाधेविधित्वोपपत्तेः अ
 नोयं यत्तौ दुर्बल इति सूचयति एतावानिति चेन्न इति प्रयाजवाक्यमनृपात्तवाक्यं चेत्तर्थाः नचोभयार्थं
 वाक्यप्राप्तत्वात् अर्थमनृपात्तनवाक्यस्यार्थवत्वमिति वाच्यं दुभयार्थवाक्ये नोपपत्तस्योभयार्थ
 त्वप्राप्ताविति केवलाननृपात्तार्थत्वस्याप्राप्ता अनृपात्तवाक्यस्य केवलाननृपात्तार्थत्वेनास्यार्थवत्
 संभवादेवं चोपपत्तकदाचिदुभयार्थकदाचित्केवलाननृपात्तार्थमिति विकल्प एव द्वितीय एव यत्तौ बोध्यः अग
 तेति दुभयार्थत्वं यद्येवमप्यस्य पाक्षिकं स्यात्तदा कदाचिजौहवेनैव चापि प्रयाजा यथा स्यात्पुनरिति जौहवंचतुर्थे
 तमयोः विकल्पितं स्यात्तथा च यजुर्हवाम् कृति प्रयाजे भस्मदिति वाक्यत्रिष्टाये मुनितं जौहवविधने अत्ययोस्तु
 विकल्पेनेति विधेर्वैरूप्यं स्यात्तस्मादौपम्यतस्त्यमेवोभयार्थत्वं वाच्यमित्यनृपात्तवाक्यस्य केवलाननृपात्तार्थत्व

सोम० ४
२५

विधायकत्वासंभवादगतिरूपमितिभावः सार्थस्तुतत्रोहवाप्येद्रत्यत्रिः कार्यविशेषासंयुक्तातः स
र्वार्थः स्यादिति नदधसंख्यश्रवणत ओपभतात्प्रसंगसंगतिर्लक्ष्येति अथ संख्यायाश्चतुः संख्या
द्वयाविनाभावादितिभावः ननु प्रयाजान्तरात्तयोः चतुर्गृहीतवरुद्धत्वादथ संख्याविधिः कथमित्यत
आह चतुर्गृहीतमिति सामान्येति चतुर्गृहीतवाक्यस्यानाभवादत्वेन सर्वहोमविषयत्वात् प्रया
जान्तराजतिरिक्तविषयकं तद्वक्तव्यमित्यर्थः भिन्नविषयाभिप्रायकं श्लोकमत्वाशङ्कते नन्विति ननु
ग्रहणस्य होमार्थत्वेयि संख्यायाग्रहणमात्रार्थत्वादपि तुल्यविषयत्वमित्यतमाह केवलेति ततश्च ग्रह
णद्वारा अथ संख्याया अयि होमागत्वादर्थिकं तुल्यविषयत्वमस्तीतिभावः श्लोकनात्यर्थमाविष्करोति क
च्यतेति अंगगस्य प्रधानोपयोगित्वेयि अंगगुणविरोधाधिकरणन्यायेन भाष्यकारेण गुणमुख्यव्य
तिक्रमाधिकरणन्यायेन बाध्यत्वादितिभावः अशकुवतीति ततश्च श्रीग्रहणद्वारा न होमययंतधावन
त्तमेतिभावः ननु नहि ग्रहण एव पर्यवस्यत्वित्याह अहणमात्रेति चतुः संख्याद्वयेति नन्वत्रयद्यथ सं
ख्यायाश्चतुः संख्याद्वयं लक्ष्येते तदोपभूतमथ संख्याकमेकं हविर्न भवति किंतु चतुः संख्याकं हविर्द्व
यमिति पर्यवसितं तथा च सति यदुपभूतिप्रयाजानुयाजेभ्यस्तदित्येतद्वक्तव्यं प्रयाजार्थमेकं चतुर्गृहीतम

सोम०
२५

नूयाजार्थमपरंचविदधातीति स्यात्ततश्च उदा नामायासातिथ्याया अनूयाजार्थावेडपमत्येकस्यैवचतुर्ग
हीनस्यप्रयाजार्थचोदकतः प्राप्तेस्तत्रचतुर्ग हीतान्यास्यातिभवंतीतिवचनं व्यर्थं स्यादसंख्याकग्रहण
विधौतुप्रयाजार्थमेवाष्टसंख्याकग्रहणप्राप्तौतद्यावर्तनार्थत्वेनातिथ्यायाचतुर्ग हीतमर्थवत्तत्रच
तुर्ग हीतद्वयस्याप्येकं प्रयाजार्थमपरमनूयाजार्थमिति प्रकृतौ व्यवस्था सिद्धिरेवातिर्थागतवाक्यस्य फ
लमसतिहितस्मिन्नुपमतीत्यविशेषविधानेनचतुर्ग हीनद्वयस्यापिप्रयाजानूयाजार्थत्वप्राप्तेरनिवा
र्यत्वा त्रैवेकस्मिन्नागोहविद्वयं नात्वेतीतिवाच्यं पशुयागस्यत्वादयाद्यनेकहविषु कवचनवत्ताच्चतु
र्ग हीतप्रमाणेन तद्वयरूपहविद्वयस्याप्येकेकयागार्थत्वोपपत्तेः आतिथ्यागतवाक्यसङ्गावेतु
अननूयाजायांतस्याचतुर्ग हीतांतरव्यावृत्तिवत्तात् प्रकृतावेकंचतुर्ग हीतं प्रयाजार्थमपरमनूयाजार्थ
मिति व्यवस्था सिध्यति यथाचैतत्तथाविधिरसायनकद्रिरेवोक्तमिति चेत्तत् सिद्धांते हि अष्टावुपम
तीत्यनेनचतुः संख्याकग्रहणद्वयनविधीयते येन तद्व्यावृत्तिवत्ताच्चतुर्ग हीतद्वयस्यापि यदुपमतीत्य
नेन प्रयाजानूयाजार्थत्वायै प्राप्तायासातिथ्यावेकं व्यवस्थां र्थस्याच्चतुः हीतांतरव्यावृत्तिवत्तात् प्रक
तावेकंचतुर्ग न प्रयाजार्थमपरमनूयाजार्थसंख्याया अनारम्भवाक्येनैव प्राप्तेस्तथाग्रहणमपिनविधे

ही

धानार्थत्वेनातिथ्यावाक्यमर्थवदितितत्रसारेकमप्यनुपपन्नं तत्रापिवाक्यशेषान्वयस्यतुल्यत्वात्तस्मादातिथ्यावा
क्येनविधिः किंतुलाघवेनेदंतस्तुत्यर्थमिति न कप्यनुपपत्तिरेवंचोक्तरीत्याचतुर्गृहीतद्वयमवस्थायां स्यात्त
एवयत्रानुयाताभावस्तत्रोपपत्तिश्चतुर्गृहीतंतराभावस्यवर्हिः प्रयाजोपक्रमेप्रयाजार्थमोपभतादायादर्थसमान
यनस्यचसिद्धेरातिथ्यावाचतुर्गृहीतेविधीयमानेअनुयाताभावस्यहेतुत्वमिधानवलेनानुयाताभावेचतुर्गृ
हीतंतरनिवृत्तिफलकत्वात् प्रयाजार्थतुहांसमानयनेनियोगतोर्थसमानयनसिद्धिफलकत्वाच्चननुवेतिवा
क्यपरमार्थिकहेतुपरमेवनहेतुवत्रिगदरतिहेत्वधिकरणन्यायसुधायापारमार्थिकहेत्वमिधानचिंत्यमितिदि
कप्रयोजनेपूर्वपक्षेवरुणप्रयासेष्टीवरुणोस्विष्टकृदर्थयजतिनोत्रंक्रियतइत्यनुयाताभावेव्यवृत्तहेतसि
द्धेतेअनुयाभावेचतुर्गृहीतमितिस्मृतेतच्छब्दोपभदायपरइति अइतिशास्त्रदीपिकाव्याख्यामयूष
मालिकाव्यायाचतुर्थस्याध्यायस्यप्रथमः पादः स्वस्वनेननिष्पत्तिः स्वकर्मशब्दात् पूर्वस्मिन्पदे सत्ता
द्यागसाधनहविर्देः प्रयोजकताचिंताइह तुपां पथेरातसाधनस्वर्वादेरितिपादांतरत्वमानंतयं चेत्पादः
किमिति किमेषस्वरूपेदनादीनांविदिरादेश्वप्रयोजककृतन।तदर्थंचकिमेषपूपातयथइनिष्पन्नत
ययानुनिष्पन्नः शकलोऽहीतयः।तदर्थंचकिंस्वरूपकरोतीतिस्वरूपादानापादानविधिरितिसंशयः तत्र
स्वरूपकर्मकत्वावनायेचितेतिकर्तव्यताविरहेतद्विध्ययोगस्य स्वरोविनियोगाभावेतद्रावनाविधानार्थक्यस्य

सोम-४
१७

चपरिहारेण स्वस्वरूपावनाविधियोग्यता र्थतस्याश्रयाद्यादुक्तिः स्वरूपाश्रयादानविधिं संभावयितुं मनेन वा
केनेत्याद्युक्तिश्चेति ॥ १८ ॥ सचेति श्रुत्या न्यदश्रुत्येत्यर्थः मद्यपि स्वरूपभावयेदिति स्वरूपकर्मकभावनायास्व
रूपदसमभिप्रायादृशस्यत्वादत्रापि पक्षे वाक्यार्थविधिरेव तथापि कतेत्यर्थं भावना सामान्यस्यावच्छेदकसम
र्थो न स्वस्वरूपादेविशेषस्वरूपावगतिमात्रनिमित्तं ननु स्वस्वरूपादेन विधेयांतरं किंचित्समर्प्यत इति करोत्यर्थं भा
वनाया एव विधानाच्छ्रुत्यर्थं विधिरूपपन्न इति भावनेति स्वरूपापशमनक्रीतियः प्रथमः शकलः परायतेस्व
रूपः कार्य इति च वाक्यद्वयपर्यालोचनं याज्ञनसाधनशकलविशेषस्वरूपादर्थ इत्यनुगममात्रस्य चानुयात्रे
स्याज्ञनसाधनत्वानुपपत्त्यर्थं प्राप्तं प्रदुपादानंतदन्वयपदित्येवमापादनविशेषविधिरिति सिद्धांतप
क्षेकरोति परेण प्रत्ययेन करोत्यर्थे पूपादानकत्वविधानात्तु वाक्यार्थविधिर्वास्यादित्यर्थः लक्षणेदिति
सर्वेषामपि भावनान्वयित्वेन भावनावाचिकरोतेः प्राधान्याज्ज्ञान्यस्यापि तस्यापि तल्लक्षणानुयुक्तेति भा
वः पूपशब्देनेति पूपशब्देन स्वार्थसंबन्धात्वेदिरादिकषस्मजोषणादिक्रियाणांचलक्षणयोपस्थितौ
सत्यायोग्यतानुसारेण काष्ठस्य करणतया जोषणादीनामिति कतेत्यतस्त्वेन चान्वय इति भावः एवं च याथाय
यंतं हृत्तीति पूपार्थतया छेदनादिविधानात् पूषस्तत्र योजकः तथा स्वरूपावगतेन पूपशब्देन स्वस्वरूपाव
नार्थं तथापि विधानात् स्वरूपमित्यत्र योजक इत्याह इतीति चान्नात्रापुरोदाशकपालन्यायः तत्र हि पुरोदा

राम०
१७

सोम. ४
२८

समुदायार्थत्वाय नान्यद्वितीयसमर्थे मात्वेयादिः प्राधान्यमाधारदेशवत्त्वेदकत्वादुपपन्नं यद्वादिशं प्रत्याह
तीत्यर्थः न च प्रतिशब्दाध्याहारदोषः हरते हि कर्मकतया प्राच्या अप्रधानकर्मतयापि प्रतिशब्दं विनापितरर्थत्वा
भात न च हर्तव्याभावात् साकांक्षत्वं प्रकृतशब्दाया एवाहर्तव्यत्वेनान्वयात् न चैवमप्यवधनिर्देशात् प्राचीश
ब्दस्य साकांक्षत्वं प्राच्यादिशि रत्नानं क्रीणातीतिवद्विहारदेशस्यैवाविधित्वसंभवादेवं च प्राचीदिगा हरणिगत्वा
तस्य युक्तेति भावः तिनियोगश्रुतेः प्राधान्यात् ननु सौरेणामुख्यायमिधानी श्रुतिन्यायेत्याशयेन सिद्धांत
माह आहर्तव्येति आहरणक्रियायाः कर्मण्येसायां स्ववाक्यगतकर्मत्वाभिवाक्यात् गतग्रहणयोगात्
आहर्तव्याभिधायकः कः प्राचीशब्द इति भावः प्रतिशब्देति प्रथमं स्वरसतः प्रधानकर्मत्वप्रतीयते तद्या
वत्यर्थं प्रतिशब्दाध्याहार आवश्यक इति भावः ननु विशेष्यसाधेयत्वात् न प्राचीशब्दस्य आहर्तव्याभिधायक
त्वमित्याशंक्यशब्दाया माहरीतिसमानविभक्तिनिर्दिष्टा प्रकृतशब्दासत्वाद् न दोष इत्याशयेनाह प्रकृते
ति शब्दाया रत्नवयवत्वाद् उपस्थितरत्नस्यैवावयववित्त्वन्याय्यं न त्वनुपस्थितविहारदेशस्य एवं च प्राच्या
दिशः शब्दाविशेषणत्वात् शब्दाप्रयुक्तैव दिक् न तश्चरत्तस्य प्राचीशब्दासा आहर्तव्या न तु या कश्चित्
शब्दाविहारस्यादिशे आहर्तव्येत्याह रत्नस्येति सूत्रार्थस्तु प्राचीशब्दः शब्दाया स्यात् तत्प्रधानत्वात् तस्याः प्र
कृतत्वेन प्राचीशब्दस्य तत्प्राधान्यादिति इदं न यमकसूत्रं किं त्वग्रिमसूत्रावयववदधिकरणं तत्रैव न भाष्ये

अने

सोम०
२८

रव्यानं इत्याहुः शाखायां तत्प्रधानत्वाद् उपवेष्टेण विभागः स्याद् हेमम्प्रात प्राच्यादिशः केवलशाखाप्रयोज्यत्वे विवेदनादी
नां न केवलाग्रप्रयोज्यत्वं किंतु मूलत्वे भयप्रयोज्यत्वमिति प्रत्यवस्थानात्संगतिः परिवासाच्चित्तेत्यर्थः अथाक
रोति मात्रसकशास्यककरोतीत्यर्थः किमिति यद्यपि मूलत्वाग्रगोचरो विचारः प्रवर्तनीयः तथापि मूलत्वाग्रप्रयु
क्तैस्तत्कार्यकपालोपधानादिप्रयुक्तिपर्यवसानात्तदोचर एव सः प्रवर्तितः किं मूलार्थमपीति मूलार्थ
त्वे तद्वारा तत्कार्यार्थत्वात्प्रयुक्तिः फलतीति भावः समूलस्येति समूलस्याग्रस्य वाचकेनाग्रमात्रस्येत्यर्थः
नाग्रमात्रमिति तथा चैव ग्रमात्रस्यैव छेदनादृशादिस्यात्समूलस्येति भावः तथापि कथमुपधानार्थत्वा
मित्याशंक्य मूलत्वाग्रद्वारेत्याशयेनाहात इति ननु शाखामाश्रित्य न त्रीति छेदनादिवाक्येषु शाखाशब्दस्य
समूलवाचित्वेपि परिवासनवाक्ये मूलत इति श्रवणात् मूलस्य मूलत्वापादानकपरिवासनासंभवात् अग्र
मात्रवचनत्वात् परिवासनस्य तादर्थ्ये सति छेदनादीनामपि तादर्थ्यमेवेत्यत आह परिवासनं चेति परिवा
सनवाक्ये शाखाशब्दस्याग्रमात्रवाचकत्वेपि न तन्मात्रार्थत्वं परिवासनस्य मूलत्वं इति सार्वविभक्तिकस्य
तत्सेवाश्रयणेन मूलस्यापि द्वितीयां ततया परिवासनस्य मूलार्थत्वाप्यसंभवान्नतः परिवासनं मूलत्वाग्र
विभागद्वारा दुभयार्थमेव नाग्रमात्रार्थमित्यर्थः प्रयोगप्राचुर्याद्विशेषविधानाच्च आपादनार्थक एव
तसि न सार्वविभक्तिक इत्यशयेनाह मूलत्वापादानकमिति ननु भवतु परिवासनमग्रार्थं तथापि मूलत्वे छेद

सोम. ४
३६

नादेः प्रयोक्तृकं किं न स्यादित्यत आह मूलभादानकमिति ननु भवतु परिवासनमग्रा र्थं तथापि मूलं छेदनादेः प्रयो
क्तृकं किं न स्यादित्यत आह तद्विशेषतोतिरुत्पत्तयेति न चैवं शाखाशब्दस्य लाक्षणिकत्वं प्रसंगतमूलभावेऽपि शा
खा व्यवहारस्य लोके शाखया वत्सानपाकरोती शाखया गाः प्रस्थापयतीति शाखया गां दोग्धीं विदित्यला शाखा खति
यां दर्भमयं भवति वेदे च दर्शनेन खित्रा विशिष्टा अभागस्यापि शाखाशब्दमुखा र्थत्वं तत्र तत्र प्रविष्टावत्यरिवास
नं न कृतं तावत्समूलं प्रवचनः शाखाशब्दः कृतं तु परिवासने अग्रमात्रवाचकः यथा अंगुल्यादिकिंचिदवय
वेषे दृष्टिना वृक्षिष्ठवचनो देवदत्तशब्दः न वै ददिति भावः समूलस्य छेदनाद्वाहाराच्च मूलार्थत्वेऽपि किं न स्या
दिति संदाशं कानिराकरोति समूलस्येति न चेति तत्र श्रुतिपरिवासानां विशेषणमूलमपि तद्गो यवेषकरणा
र्थमेवेति भावः त्वमयप्रयुक्तमेवेत्यत आह उपवेमिति वाक्यसंयोगात् स्वर्गक्यश्रुताग्रा र्थमेव मूलतत्त्वश्रवणा
सपरिवासानामुनिवर्तनमूलं तेन उपवेषां करोतीति परकीयो प्रतीवनात्रोपवेषकरणाप्रयुक्तिं मूलस्येत्यर्थः
वस्तुतस्तु मूलस्य स्वरूपं करोतीत्यत्रैव करोतीति नार्थकत्वाद् उपवेषस्य भावत्वमेवासिद्धं तत्र श्रुत्वा देवा प्रयो
क्तृकत्वं तस्येत्याह करोति श्रुति ननु मूलस्योपवेषार्थत्वं एव वाक्यसंयोगो न त्वग्रा र्थत्व इत्याशं क्यनिराह न च
तिप्रयोक्तृकं पूर्वपक्षे उपवेनाशेषानः शाखाहर्तव्या सिद्धांते क मयत्रापि शाखानहर्तव्या तत्र श्रुतत्रोपवेषाभा
वाद्येन केनचित् कथेन कया लोपधानमिति सूत्रार्थस्तु शाखायां शाखाप्रधाने मूलतः शाखापरिवासेति वा
वाक्यसंयोगादिति उपवेषमिति द्वितीयानपरिवासानक्रियायपेक्षान इति ननु परिवासनस्योपवेषार्थत्वमिति तत्रात्रोपवेषाभा
वेऽप्येव करोतीति करोति कर्मतया भावमानस्य करणकीदृशो मूलस्यैव सन्निहितस्वरूपत्वेन न्वयादुपवेषार्थमुपलक्षणमात्रार्थः

केचनपवेष्टणपरिवासनस्यविभागोसंबन्धः स्यात् द्वितीययाशाखायाः प्राधान्यादुपवेष्टमितिद्वितीयायाः करो
तिक्रियापेक्षत्वेनशाखावैष्टम्यादुपवेष्टस्येति हरतोतुहोतिर्योगसामान्यादुपवेष्टार्थशेषत्वात्तयोरीमा
स्येषुशाखानाहर्तव्येत्युक्तं कयातोपधानार्थतदनाहरोपिप्रस्तारप्रहरणार्थतदाहरणवश्यभावादितिपूर्व
धिकरणप्रयोजनार्थेपातसंगतिरिति तत्रैतत्प्रस्तारप्रहरणस्यहोमरूपत्वाभावेप्रस्तारसहभावेनशाखाप्रहर
णस्यपूर्वपक्षेवसमाप्तमर्थकर्मत्वेनसिद्धेदितितत्सिद्धार्थतस्यतृतीयोक्तहोमरूपत्वस्मारयतिस्तुक्तवाक्येनेति
यथासाधारणसहितात्तेत्यर्थः यद्वायागशब्दोहोमपरः एवमग्रेष्वग्रादीनांस्तुक्तवाक्यप्रतियाद्यानांप्रहरतो
देवतात्वेनास्तुक्तवाक्यतत्रकरणत्वानुपपत्तिसिद्धादेवतात्वेसतिइत्यदेवतासंबन्धाद्यगोप्रहरतिरितिस्थितमि
त्यर्थः तत्रैतिसदृशदेनशाखायाः प्रस्तारतुल्यत्वात् प्रस्तारस्यचयागसाधनत्वात्शाखायिद्यागसाधनमन्यथास
हमेववाधायतेरित्यर्थः ननुप्रस्तोयागसाधनत्वंस्तुक्तवाक्येनप्रस्तारप्रहरतीतिवाक्येवगम्यते नचतत्रशाखायाः स
हभावः श्रूयतेकिंतुसदृशाखयाप्रस्तारप्रहरति वाक्येतत्रचयागसाधकत्वेनप्रस्तारस्यावगम्यतेप्रहरणमात्रश्रवण
तत्कथंसहभावाप्राप्त्यायागसाधनमित्यत आह निर्वापवदिति नचसोर्ध्वचरुनिर्वयेदित्यादौइत्यदेवतासंबन्धा
कल्पितोयागोविधीयते निर्वपतिसुविचोदकप्राप्तानुवादइत्यगिकरात्रिकोपस्ययागोपतृणत्वमसिद्धमितिवा
च्यं ननुत्रयागविधायकेषुसोर्धादिवाक्येषुविद्यमानोनिर्वायः दृष्टान्तये नोक्तदोषः स्यात् किंतुयत्रनिर्वपतिपुक्तवा

सोम० ४
३०

को यागविधिर्नानंतरं तस्मिन् यागे गुणविधिषो वा को विद्यमानः यथा यो वृत्तवर्चसकामः स्यात्तस्मात्तसोमोऽखं निर्व
येदिति विहिते सोमोऽयं यागे गुणविधिषोऽतिथ्या यो र्णमासे निर्वयेदित्यादौ तत्र यागे गुणविधिसिद्धिर्न निर्वयते
यो गोपलक्षणा र्थत्वस्यावश्यकत्वात् प्रकृतेशाखावाक्यस्य यागविधायकत्वाभावेन तथा विधेयवद्वा ततो वि
त्यादिति ध्येय ननु शाखावाक्ये प्रहरतिर्मुखा र्थ एवास्त्वित्याशं क्य न ह्यस्मिन् वाक्ये प्रहरणं विधीयते येन मुख्य
र्थविधिर्यागोपलक्षणं न भवेत् किंतु स्तुतवाकवाक्यगत प्रहरणानुवादेन शाखासहभावमात्रं विधीयते स्त
तवाकवाक्ये च प्रहरणं न प्रत्येयमात्रं किंतु मात्रवर्णिकदेवतासंबन्धवलाजिमुक्तप्रत्येयरूपं तदवगन्तं यथा च
विधीयते येन मुख्यार्थविधि वगतं चानुवाद इति शाखावाक्ये प्रहरणं तदुपलक्षणं मवश्यं वाच्यमित्याश
येन श्लोकव्याचष्टे प्रस्तौति इत्येति इत्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसंबन्ध इति मन्वायं पूर्वोक्त इव
कर्मसंयोगन्यायेन शाखासह्यस्य प्रहरणरूपक्रियार्थत्वात् प्रहरणमर्थकमेवेत्यर्थः अनेन शाखाप्रह
रास्य होमरूपत्वाभावेऽर्थकर्मत्वमवश्यं स्वीकार्यमित्यपि सूचितं स्तुतवाकवाक्ये होमकल्पनेऽपि प्रह
रास्य रूपत्वस्यावाधात् प्रहरणरूपत्वमपि तत्रावगतमस्तीति मुख्यतन्मात्रानुवादेन शाखासहभावसि
ध्युपपत्तेः न शाखावाक्ये प्रहरणस्य होमोपलक्षणत्वमित्याशयेनाह यागे यदिति किंचिन्नुशाखावाक्ये
न शाखाप्रस्तौतेभ्यः प्रहरणमेव विधीयते न तु स्तुतवाकवाक्यविहितप्रहरणानुवादेन शाखासहभावमात्रं

सोम०
३०

विधिः येन यथावगतानुवादादोमरूपस्यैवानुवादस्यात् सूक्तवाकवाक्येन तु सूक्तवाकप्रस्तसंबंधमात्रविधानं
प्रहरणस्य शाखावाक्यप्राप्तौ अनुवाद एव तथा च मात्रवर्तिकदेवतासंबंधः प्रस्तस्यैव नाशाखाया इति न शा
खाप्रहरणस्य होमरूपत्वप्रसक्तिः इत्याहुः ननु सूक्तवाकमुच्यते प्रस्तशाखयोः सह प्रहरणो मात्रवर्तिकदेव
तान्वयाविशेषा शाखाप्रहरणमपि होमस्यादित्यत आह न च शाखेति सूक्तवाक्येन प्रस्तप्रहरणीति प्रस्तप्र
हरणमात्रे साधनत्वेन विनियोगात् शाखाप्रहरणो मंत्रः साधनं किंतु आर्थसमाप्तमात्रं न स्यात् न च यदनेन ह
विधेति प्रस्तस्यैव निर्देश्यत्वान्न शाखाया देवतासंबंध इति भावः नन्वेवमपि न शाखायाः प्रतिपाद्यत्वं किंतु
यत्प्रस्तप्रहरणं तत्सह शाखयेति प्रस्तप्रहरणो गुणभाव एव शाखाया इत्यत आह यथेति शाखाया वेदिदे
शरिक्तीकरणार्थं प्रतिपत्तेरपेक्षितत्वात् प्रहरणं गत्वे अदृष्टार्थप्रसंगात् तस्मात् तत्तत्पुरुषयोरेव सहभावेन
सहशब्दस्वास्याच्चर्षस्य प्रहरणं प्रतिपत्तिरेव विवक्ष्यत इत्यर्थः इदमर्थसंयोगन्यायोपपत्तिस्तत्वादिहेतुमि
रेव प्रत्युक्तः ननु तर्हि प्रतिपत्तित्वस्य तत्रैव सिद्धेः किमर्थमिदमित्यत आह त्रेति हरतो साहित्यप्रतिपा
दनस्य प्रयुक्तिपर्यवसानाय तत्रत्यमेव प्रतिपत्तित्वमिदमवबलतं हरणोत्तुहेति स्यादिति पूर्वमनुसृतं
स्वास्यानुतेषां प्रतिपत्तिर्वा शब्दस्य तत्रैव नत्वादिति सिद्धं तत्तत्रमपि फलमुखेन हरति साहित्यपरमेवे
ति न कोपि दोष इति भावः प्रयोजनं पूर्वपक्षेऽप्येत्यागे इदमिति शाखाया अपि निर्देशः योर्गमास्यादिषु

सोम-४
३९

मिश्रात्वा संपादनं सिद्धं ते तु प्रसारमात्रस्यैव निर्देशः नापि धौर्मास्यदिबुशत्वा संपादनमिति सूत्रार्थस्तु प्रहारेण रूप
मातो विहोम एव स्यात् सदृशत्वेन तु हेतुसाधनप्रसारेण यागसाध्यावगमाद्व्यापारमर्थं क्रियाप्रतिपत्त्युक्तं संयोग
न्यायेन शेषत्वाच्चेति ह्यस्य संयोगात्प्रणीतानामात्यवदिभागः स्यात् संयवनसंयोगेनोत्पत्तेरनेव प्रयोजनेनने
एकाहेतुनिनयनप्रयोजनान्वयायोगनिनयनप्रतिपत्तिरेव स्यात् नचेदसंयवनसंयोगेनोत्पत्तिरित्येव पूर्वपक्ष
सो कर्तव्यं माह प्रयोजनसंयुक्ता इति तत्रेति न च द्वितीया संयोगात् प्रणयनं प्रतिपत्तिः स्यादिति वाच्यं कार्यतरो
ययुक्तस्य प्रतिपत्तिर्भवति इह तु याः संयवनेन ययुक्तानां निनयनं किंतु तत्सहगृहीतानां मविशि
ष्टानां तत्तत्संयवनोपयुक्तावशिष्टानां मर्था कार्यतरो ययुक्तत्वाभावेन प्रतिपत्त्यतर्हत्वात् सक्तुवदिभक्ति
व्यात्येनार्थकमेव निनयनमन्यथा कुशलेनाध्वर्युण संयवनमोत्रोपयुक्तानामेव ग्रहणसंभवात् अधिकानां
ग्रहणमेव न स्यादिति भावः एवं च शाखाया इयमुक्तत्वात्प्रहारात्प्रतिपत्तित्वेपि निनीयमानानामप्य
अन्यत्रोपयुक्तत्वाभावात् निनयनं प्रतिपत्तिरिति प्रत्यवस्थानात्संगनिर्वोद्धा अत्यंतकोशलेपि पत्किं
चिन्नाधिकभावस्यावश्यकत्वात् नूनग्रहणेनार्थोत्तरात्पुनर्यहोत्क्रमलोपादिवैगुण्यप्रसंगा
त् अधिकानां ग्रहणमवर्जनीयमिति अधिकानां स्वयमन्यत्रोपयुक्तत्वाभावेऽप्युपयुक्तानुनिश्चयतया राम०
लोहितशकृदिवत् प्रतिपत्त्यर्हत्वमस्ति वेति सक्तुवैषम्यात्त्रेह विभक्तिव्यत्यय इत्याशयेनाह तदुच्यते ३९

तदिति तदुक्त्याविति प्रयोक्तृनेनासंयुक्तानामित्यन्वयः प्रयोक्तृनं पूर्वपक्षे संयवनानंतरं निनयनात् पूर्वप्रणीता
 नाशेषुनः इत्याद्यातथा आदित्यः प्रायणीयः ययसिचरु रित्यादिष्वपि चिनयनार्थसायः प्रयोपाः सिद्धं ते तुने
 ति सूत्रार्थसूत्रे कार्यविशेषसंयोगात् प्रणीतानां धोवात्यस्यैवानेकत्र विभक्त्यविनियोगः स्यादिति सा
 सवनेत्रावरुणस्य दंदप्रदानं कृतार्थत्वात् दंदधारणमिति दंदेन दीक्षयतीत्यनेनेति शेषः दंददीक्षया स्तद्धार
 णरूपत्वादिति भावः पूर्ववत्प्रत्ययवस्थानात्संगतिस्त्वयत्राह तत्र द्वितीयेति अभ्यहिततया अस्यास्वरसतः ईक्षि
 तार्थत्वादिति भावः ननु चतुर्थीसंप्रदानत्वावगमान्नेत्रावरुणः प्रदानमित्यर्थकर्मदानं द्वितीया चतुर्थन्यत्वादनी
 तिसितेस्त्वित्याशंक्यापेक्षे विधेः प्रतियत्तित्वमेव न्याय्यं एवं चतुर्थीसुर्यापि स्वार्थतया नेयाय द्वायथा प्रतीयात शेषा
 मिधारणं ह विधार नियमाद्विः संस्कारोपि भवति तथा मेत्रावरुणः नियमात्तदर्थमपीदानीमिति मेत्रावरुण
 स्यापि दंदप्रतियत्तावनुतिष्यादि प्राधान्यमस्तीति तदभिप्राया चतुर्थीत्याशयेन श्लोकं व्याचष्टे दिक्षतेति मतिं त्री
 त्वेमेत्रावरुणहस्ते प्रक्षेपमात्रेण शास्त्रस्य कृतार्थत्वाद्दि प्रैषानन्वादेत्याहो अत्यंता प्रासदं विदिधि स्यादर्थकर्म
 त्वेतुमेत्रावरुणेन यत्क्रियते तदर्थदानं स्यात्तत्र च प्रकरणविशेषात् सर्वमेत्रावरुणकार्यार्थत्वप्राप्तौ प्रैषानु
 वचनयोस्तदुपसंहारमात्रार्थदंदी प्रैषानन्वादेति वचनमिति विधित्वा यवस्यात्तस्मादंदी प्रैषानन्वादेति वि
 धित्वा यवार्थमर्थकर्मोपपेक्षितमेवेति तस्माच्चतुर्थीनुसारेणार्थकर्मदानमित्याशनाह चतुर्थीति द्वितीया

सोमध
२१

नितनेषु परनिष्पन्नयति न्यायेन इक्षितमेतान्यस्याभिधियमाणात्वायोगात् कर्मणा यममितीति सूत्रे कर्मशब्दे
नानीक्षितकर्मणा एव विवक्षणीयत्वादिति भावः न चैव द्वितीयाया लक्षणे दोषः इक्षितसाधारणसाध्यत्वे
मेव द्वितीयार्थ इति द्वितीयेऽपवादनादनीक्षितेऽपि मुख्यत्वात् तत्र शेषेतराभावेतदेव साध्यं शेषी भवति इदं तु
मेवावस्थास्य सर्वार्थे स्यात् प्रधानत्वात् स एव शेषी न तु साध्यत्वेनावगम्यमानोऽपि दंद इति न केऽपि दोष इति
भावः न चैव द्वितीयाया लक्षणे दोषः अनीक्षितद्वितीया तस्तस्यात्यंततद्यत्वात् तथा च सक्तुष्टयेवमनी
क्षितद्वितीयोपपत्तेः किमिति तत्र व्यत्ययः नृहेतित्यागविशिष्टप्रज्ञेयवचनत्वेन तजमानां प्रज्ञेयमाणां
सक्तुक्षितमनीक्षितकर्मत्वात्संभवादित्यत्र तात्पर्यबोध्यं तत्रैतिततश्च तत्र साधनत्वप्रत्ययार्थे द्वितीया र्थे द्विती
येति व्यत्यय इदं तु कर्मार्थे वद्वितीयोपपत्तिरिति न व्यत्यय इत्यर्थः तत्रैतिततश्च तत्र साधनत्वप्रत्ययार्थे द्वितीया र्थे द्विती
यादशक्तिस्वाभावेन गमनात् कचलतिवत् कर्मनिष्ठतया तदनभिधायकत्वेना कर्मकत्वात् तत्र व्यत्यय इ
त्युक्ते केचित्तु इदं श्रुत्यागप्रज्ञेयसमुदायो नृहेत्यर्थस्तत्र सक्तुक्षितसमुदायतन्यफलशक्तित्वमस्ति भस्म
तया प्रज्ञेयमात्राप्रहीणा स्यात्तामात्र इव देवतासंबंधस्य देवतोद्देशेन त्यागमात्रा निवृत्तेरंतःसमुदायत
न्यस्य किं चित्कृतस्यासंभवेन नृहेतेर कर्मकत्वाद्यत्ययमाहः इत्युक्तेति उपयोक्तव्यमाणा संस्कारस्य कार्य
निष्पत्त्युपयोगित्वात् गरीयस्त्वमुपयुक्तसंस्कारस्य नृहेतेरकार्येति शयाधानमात्रार्थत्वात्तगरीयस्त्वमिति भा

राम०
३१

वः नचाकीर्णकरत्वाद्दस्यतत्प्रतिपत्तिवदृष्टार्थत्वं मैत्रावरुणार्थत्वेत्यदृष्टार्थत्वं स्यादित्यत आह प्रशङ्कुरि
ति एतेनाभिधारास्य संस्कारार्थत्वेत्यदृष्टार्थत्वं प्रसंगादृष्टार्थत्वं लोभेन प्रयाजशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वे सति ह विरधा
र नियममाहु विः संस्कारार्थत्वं मुक्तमिह न भवत्यापि दृष्टार्थत्वाच्च शब्दस्वारस्येनेवार्थनिश्चये कर्तव्ये प्रय
मश्रुतचतुर्थानुसारेणार्थकर्मत्वमेव युक्ते न चामश्रुतद्वितीयानुसारेण प्रतिपत्तिवमित्यपि स्तुतिं प्रयोज
कमिति अतश्च त्रैधानुवचनपूर्वदंदनाशेषानुसारेण युक्तिः फलतीति भावः प्रयोजनानंतरमाह इत्यग्रीवोमी
येति इत्यग्रीवेन संयुक्तं तदर्थं श्रुतिहेतुत्वात्प्रार्थनारामने शेषत्वात्प्रतिपत्तिः स्यात् इदं स्तुत्रं एवोधिकारो
दंदप्रधानं कृष्णविद्यारामप्रासनवतिप्रतिपत्तिः स्यादिति पूर्वपक्षे दृष्टांतीकृते प्रासनवैषम्यपरतया व्याख्यायकत्वे
तः प्रातिसकलकंदूयनस्य विद्यारामकार्यतया प्रासनानंतरमधिकंदूयनसद्विवेन विद्याराम्याः कृतार्थत्वाभावात्प्रा
सनं प्रतिपत्तिरिति पूर्वपक्षं कृत्वा द्वितीया संयोगात् प्रासनं प्रतिपत्तिः न च तावन्ना विद्यारामसंस्कार एव प्रास
नमस्तु न तु प्रतिपत्तिरिति वाच्यं तथा चेत् प्रासनात्पूर्वभाविषु कंदूयनेषु केवलविद्याराम्या विनियोगस्तदन्त
रभाविषुत्त, प्रासनसंस्कृताया इति विद्याराम्या कंदूयन इति विधिर्वै रूप्यप्रसंगात् न चैवमंगारेणोदास्यता
मिति वत्तत्वात्तः संस्कारः प्रासनमस्तु द्वितीया चानीशिते स्तुतिवाच्यं तथा चेत् सप्तम्या लक्षणा प्रातस्तस्मा
द्वितीया वत्तात् प्रतिपत्तिः प्रासनं त्वत्वाच्च प्रासनात् प्राचीनेष्वेव कंदूयनेषु विद्याराम्या विनियोगपर्यवसाना

सोम-४
३३

तत्कृतार्थत्वमुपपद्यत इति अधिकरणंतरत्वेनापि भाष्यकारेण व्याख्यातं आचार्याणो विद्याप्राशिन चतुर्धा करण
संयुक्ता कालमत्तरूपविशेषकार्याणोऽन्यत्वापेन संयुक्तमित्यनेन प्रतिपत्तित्वस्य स्थितत्वादिति वदतामिदं
नमिदं अधिकरणंतरमिदं मत्तरास्ति कदादिसर्वविषयमेवाभिमतमिति सर्वसाधारणन्यायमाह नद्वय
स्येति द्वयस्य संस्कारोद्दिष्टस्वरूपार्थः किंतु द्वयकार्यार्थः इत्येतादु कार्यनिष्पत्त्यनंतरं क्रियमाणस्य प्र
योजनाभावात्प्राप्तेन प्रतिपत्तिरित्यर्थः निष्पन्नकार्यस्य विधित्वेनैव नास्ति प्रमाणमिति भावः दृष्टांस्ति
कदादिवेति अनेन संशये प्राप्तेन ग्रहणमुपलक्षणमिति सूचितं न च द्वितीयासंयोगात् प्राधान्यावगतेः
प्रतिपत्तित्वमिति वाच्यं न हि सर्वत्र द्वितीयापत्त्यापि साक्षितत्रापि प्रयोजनाभावात् प्रतिपत्तित्वाभावात् नैव
तसि क्वचिदनी सितार्थतया क्वचिद्युक्त्याश्रयणेन द्वितीयापत्तेति भावः अर्थकर्मत्वप्रतिपत्तित्वविचारस
माप्त्यनंतरं प्रतिपत्तेरेवासंभावितत्वात् कथमर्थकर्मत्वप्रतिपत्तित्वविचार इति प्रत्यक्षस्थानात्संगतिः यद्यप्य
प्रतिपत्तिरिति प्रतिपत्तिविचारः क्रियते तथापि सोमनेन न स्यात् कर्मत्वेऽप्यपि भिधानकर्मतया प्रयो
जकत्वाभावात् प्रयुक्तियर्थतस्तद्विचारः समाप्त एव तत्र त्वेसोमलिप्तचित्ताया प्रासंगिकत्वमुक्तमिति ध्येयं
आकीर्णकरमिति आकीर्णसंकीर्णकरेतीत्याकीर्णकरा आकीर्णकरत्वात् किमिदं इत्येदं शांतेनेन न
येषु मुपयोऽतो येत्यमिति प्रसूदेशरिक्तार्थप्रतिपत्तिमयेत्यत इत्यर्थः यदुक्तं निष्पन्नस्य कार्यस्य विषय

राम०
३३

निकल्पने प्रमाणं नास्तीति तत्राहोपेक्षितं तद्येति तत्रोपेक्षितं प्रतियोगित्वे विषयते स्वकार्यकर्तृत्वमते प्रतियोगित्वं
नितातिशयेन तु स्वकार्यजननसमर्थं भवतीत्यर्थः प्रतियोगिनीमसंस्कारः ततश्चाजनिमोत्यस्य गदीनां परेणाशि
रसाधारणरूपे सतकारे कृते राहः स्वात्मन्यतिशयबुद्धेः मानसप्रत्यक्षसिद्धत्वात् इहापि निमित्तस्याधिकार्य
स्य तदीय इत्यप्रतीपत्ता संभवत्यतिशयः **तद्वद्विषयनिमित्तस्यापि वा जयेया पूर्वस्य बहस्यति सवेनातिशय इति न**
काप्यनुपपत्तिरिभावः स्वार्थस्त्वयति समये यद्येन संयुक्तं तदर्थमेव स्यात्तादर्थ्यस्य श्रुतिहेतुकत्वात् तस्योत्पत्ति सं
युक्तकार्योपयुक्तत्वात् अर्थोत्तरसंबंधे तदर्थोत्तरं प्रतियोगिः स्यादत्रोत्पत्तिग्रहणं प्रदर्शनार्थं अन्यत्र कृतार्थानामन्य
त्र गमनं प्रतियोगिरित्येवं लक्षणा मन्यथा प्रणीतानयनादेः प्रतियोगित्वमत्रैरिति सोमिके च कृतार्थत्वात् पूर्वोक्तप्र
तियोगित्वं लक्षणा स्यादित्यासिमाशक्य निराकरणं तसंगतिरित्याहुः **तत्रेति** अवभथशब्दस्य श्रुत्या इष्टिविशिष्टव
चनत्वात् तस्यां वाच्यं कर्म तथा प्रतियोगित्वं संभवात् कृतार्थानामपि सोमलिप्राणां तृतीयया साधनत्वे मेव सोमार्थस्य
वसोमलि सतया सोमलि सशब्देन तादर्थ्यं प्रयत्नं प्रतीत्यवगमये यिष्टुं दृशकपालवदधिष्ठानलक्षणान्यत्र विनि
योगात् तत्रापीयं स्वार्थं गोचरे वनत्ववभथशब्दस्य देशलक्षणावतपरार्थं गोचरेति न दुष्टेति भावः अवभथदेश
नयनं प्रतियोगिरिति सिद्धं तद्येदोषमाह देश इति द्विविधेनेति सोमलि सस्मृतौ यावगतं साधनत्वं न धात्वर्थया
न संभवति अश्वादि वसोमलि सस्यानसाधनत्वा संभवादौ न मायं मवभथं प्रत्येवकार्योपेक्षितं संवधे मतीत्या

सोम. ४
३४

रथातोयान्नक्रियाद्वारो यमद्यते अत्र च सुगुणदिवसाधनताप्रकारस्य त्रीमयावाधिप्रवणप्रफलकग्रह चयसादिस
र्वसोमलित्यानुगतस्य कस्यचिदसंभवात्परिशेषाद्द्वयमेव वचनवलादुत्पत्तिश्चिह्नगुणवस्त्वपि गुणान्तरविधिह
यमद्यते न च सोमलितस्य द्विचिह्नसिद्धिर्द्वयप्रतिपत्तिताव्यवभ तस्य सिध्यतीति युक्तं यदा पुरोडाशो नावभथो
निर्वर्त्यते तदा प्रधानभूतः यदा तु सोमलितेन तदा गुणभूत इति वै रूप्यप्रसंगदिति भावः कुत्पत्तीति वचनं प्रति
पत्तिविधानेन सावकाशमिति भावः यतीत्यनेनेति यतीत्यनेन प्रत्ययेन भिन्नपदयोः समलितानामभययोः सर्व
धविधाने धात्वर्थस्य विधेयताया इदं श्यतायाश्चाभावेन श्रुत्यनुग्रहाभावात् अत्यंतवाक्यस्यादित्यर्थः न च सोमलि
सविशिष्टमवभथधर्मकं कर्मोत्तरमेव विधीयते तथा सति नोत्पत्तिश्चिह्नगुणवरोधदोषः न वा सतवाक्यापत्ति
रिति वाच्यं तथा व्यवभथशब्दलक्षणवश्यभावेनापरिहर्त्यालक्षणं यालक्षणं यालक्षणं प्रतियोगिधनस्येव न्या
यत्वादप्यत्राप्रकृतप्रत्यभिज्ञावाध्याप्रकृतकल्पनाविधिश्चिह्नविधिगौरवविनियुक्तविनियोगादिदोषप्रसंगः
दिति भावः प्रतियोगिधनस्येव न्यायानुगतोत्पत्तिश्चिह्नगुणवरोधदोषः न वा सतवाक्यापत्ति
इत्थं च तत्र सारे अवभथदेशगमने सोमलिप्रसादित्यतस्तत्प्रतियोग्यं विधीयत इति अवभथदेशगप्रतिसोमलि
नेन सह गमने यत्र देशसोमलिप्रसाददेशान्तरप्रापणतु संभवति तस्य प्रतियोगित्वमित्याशयेनाह नानीति अ
वभथेन चरतीति प्रावभथदेशत्वान्नसुप्रज्ञेयमित्यर्थः केचित्तु तृतीयायाव्यत्ययेन द्वितीयाथत्वयती ३४

त्यस्योक्तं पालं च कल्पयति सूत्रार्थं सुसौमिके वभये सोमलिसेन सह नयनं प्रतिपत्तिः स्यान्नस्य कृतार्थत्वा
दिति कर्तृदेशकालानामचोदनं प्रयोगेनित्यसमवायावेत प्रतिपत्तिर्वातस्यायत्वादेशार्थं भवति रिति पूर्व
त्रोक्तेरवमतदेशप्रसंगादन्यस्य समादेशस्य तत्समानन्यायस्य कालकर्तृव्रीहिसोमादेशविवृद्धिविवरितनात्मा
संगीकी संगतिः सूत्रेकर्त्रादियदं प्रदिदर्शनार्थमित्याशयेनाह व्रीहिरिति अनुवादमात्रमिति यादिका
नुवादमात्रमित्यर्थः प्राप्यत इति क्रियायाः कारकं विना निष्पत्तेरहेतात्प्राप्यत इत्यर्थः साचेति विषमादिति
वृत्तिविधिर्हि समेदियते ते तस्य समवयते तन विषम इत्यर्थं कल्पे भवति नान्यथा ततश्च स्वार्थं हान्यादिदोषत्र
यं स्यादित्यर्थः नचेति नियमविधेः पीतरपरिवर्तनार्थत्वात् समवयते तेत्येवकारेण फलविवरणं निय
मविधिरूपं विविच्यमानं परिसंख्यायामेवातर्भवति नततो विद्यत इति भावः क्वचिदिति क्वचित्प्रयोग इत्यर्थः त
त्रेति तस्मिन्नेतदंशे प्राप्स्यर्थं विधिर्भवेदित्यर्थः दर्शपूर्णमासप्रयोगावच्छेदेन समविधौ सर्वोद्भूतत्वात्तेरिति
भावः एवं च नियमपरिसंख्यायोरितरपरिवर्तनाविशेषे प्रियत्रप्रयोगे समादेशासिस्तत्र तत्प्रमाणस्य शास्त्रे
ण करणे विध्याहेमात्प्राप्तुवतो विषमादेर्वर्तनात्ताभेन प्रथमोपस्थितत्वाद्द्विष्येयसमादिगततया प्रत्यास
नत्वात् भावरूपत्वेन लघुशरीरत्वाच्चाप्राप्तोपस्थितत्वात् फलविषमादि निवृत्तिस्तत्तद्वैपरीत्यादप्राप्त्या
शपरिपूर्णरूपमनियमानुनिष्पादितत्वाच्च न फलपरिसंख्यायां रूपभयोऽपिनित्याप्राप्तत्वेन प्राप्ताशपरि

सोम-४
३५

पराणस्य फलत्वात्संभवादितरपरिवर्तनमेव फलमेव च सम एव यजेतेत्येव करेण फलविवरणस्य योग्यवदेदार्थं
नतुपरिसंख्याया निबन्धयोग्यावत्यर्थमिति नियमपरिसंख्यायोः फलभेदादवर्तनीयस्तृतीयविधिप्रकार इ
तिभावइत्याशयेनाह प्राप्तिरिति सूत्रार्थस्तु कर्त्तादीनामवोदनमनुवाद एव स्यात् प्रयोगे कर्त्तादिसामा
न्यस्य नित्यताभादिति तथा इत्येगुणश्रुतिरुत्पत्ति संयोगात् अतिदेशस्य विशेषशक्यनिराकरणार्थत्वा
त्तामाह गुणानामिति नन्वाह रण्यस्या मूर्तस्यापि इव्यपरिच्छेदकतया क्रियासाधनत्वस्योक्तत्वात् इदमयु
क्तमिति चेत् सत्यं तत्राह रण्येति क्रियाश्रुत्या आह रण्यस्य कारणत्वमवगम्यमानं कथंचिद्विबोध्यमिति इव्य
परिच्छेदकत्वेन निर्वोहेऽपि गुणधनियमविधिर्न संभवति यत्र हि यत्तु प्राप्तिस्तत्र नियमविधिर्भवति न च मया
ब्रौह्मादि इव्यस्य क्रियाहेयात्तत्प्राप्तिरेवमाह रण्यदेरहेयात् प्राप्तिः संभवति लोके मूर्तस्यैव साधनत्वाव
गमेनामूर्तस्याह रण्यदेः क्रियासाधनत्वेनाज्ञाहेयादित्याशयः ननु क्रियाप्राप्ताहेये प्राप्तिरेवाभावात्कथं
मनुवाद इत्यत आह इत्योयादनेति शङ्कानामिति शब्देन चरुसंबन्धस्यैवावगमादित्यर्थः ततश्च नियमस्य
इव्यस्वरूपार्थत्वायैतानर्थक्यस्यादिति भावः अमूर्ततया इव्यवत्साक्षात्साधनत्वस्यासंभवेऽपि इव्यपरिच्छे
दहेयासाधनत्वस्यापिलोकसिद्धत्वात् क्रियायामिह साधन इव्यपरिच्छेदार्थं गुणस्याप्याहेयात्संभवति य
त्तप्राप्त्यानिमविधिरित्याह सत्यमिति श्रुक्त्वेति ततश्च विशेषणस्याप्यर्थोत्क्रियार्थत्वेन विधानानुनिय

एम०
३५

स्वरूपं

मानर्थक्यमिति भावः सूत्रार्थस्तु रयोगुणश्रुतिरपि नियमविधिरुत्पत्त्या क्रियोत्पादकेन रयोगुणतया त्वरिषेद
कतया संयोगादिति संस्कारोच्यत प्रधानत्वात् नन्ववदननेपेवणादेस्तदुलमिष्ठादिसिध्यर्थं क्रियया वेत्त
ता नियमविध्यमपत्तावत्राधिकत्वात् प्रशङ्का विहादतिदेशो नर्थक इत्युक्तं तत्रापि नात्र नियमविधिः संभ
वति स हि न र्व्यस्वरूपे स्वरूपनियमस्यानर्थक्या त्रयियोगे वद्यातस्मिन् व्रीहिनवहंतीति र्व्यनिष्ठतयेव श्रवणेन
देशादिवद्यागसंबंधित्वावगमात् न च यथा शृङ्गादेः साक्षाद्यागसंबंधानवगमे मितद्विष्टिष्ठस्य च रुद्रव्यस्या
गान्धव्यादयो विशेषणस्यापि यागान्वयसिद्धावहनतस्य यागान्वयः संभवति तत्र गुणविशिष्ट इत्यस्यैव याग
संबंधश्रवणात् प्रकृते संस्कारविशिष्ट इत्यस्यागसंबंधश्रवणात् व्रीहिभिर्यजेतेति र्व्यस्वरूपमात्रस्यैव तच्छ्र
वणादित्यधिकशङ्का माह व्रीहिनिति व्रीहिनवहंतीत्यत्र यागवाचकशब्दाभावेऽपि प्रकरणावताद्यागार्थत्वं
सुमयघत इति परिहारः स्फुटत्वाद्युपेक्षितः सूत्रार्थस्तु संस्कारेऽपि श्रुतिर्नानुवर्तते नियमप्रधानकविधिसंभ
वादिति यजति चोदना इत्यदेवताक्रियं समुदाये कृतार्थत्वात् तदुक्ते श्रवणात् श्रुतेरिति चेन्न अधिकः स्यात् यजति
चोदना इत्यदेवताक्रियं चाभिद्वेते तत्समुदाये यजति शब्दस्य कृतार्थत्वात् लोके समुदायप्रत्यायनरूपकार्यस्य य
जति शब्देन कृतत्वादिति सूत्रे समुदायस्यागशब्दार्थत्वं प्रतीयते तत्र क्रियाया एव वाच्यत्वप्रसिध्या समुदायस्य
लोके यजति शब्दवाच्यत्वप्रसिध्यभावात् समुदायमिष्टायेकत्वे चैकस्मिन् शब्दस्य गुणप्रदाने कार्योभिधानदोष

5

सोम० ४
३६

नमो गो
पामि

य

प्रसंगत पुष्पवतपदादिवाकरनिशकायोरिवद्वयस्पर्शदेवतायाः क्रियायाश्च स्वातंत्र्येण प्रतीत्यायनेश्च तद्यथाश्रुत
मयुक्तमिति मन्वानस्तात्पर्यमाह देवतोदेशेनेति इव्यप्रतिग्रह इति त्वेति इव्योदेश्यतया चोदितत्वे देवतात्वं
स्वर्गकामोयनेतेति चोदनास्थयजिति नानाभिधानयोग्ययनेतेत्यस्य चोदनाभिधायकत्वाभावाद्देवताश
ब्दाद्योत्तर्गतश्चोदनाशब्दः कृपाधिरेव न तु यतस्यार्थ इति इव्यं द्वितीयस्त्रमप्यासेचनाधिकोपागो नुहोति हो
मस्यानुदुक्ते यतस्यमिदित्वासेचनाधिकेन नुहोति निश्चयत्वात् यथा चतुर्होत्राया ज्ञेयचतुर्होतृमात्रं नुहोतीति
त्वाचतुर्होत्रां चेतत्पूर्वमासग्रहेण ध्वं नुद्रयादुत्तरेण धूमित्येव यथाश्रुतमयुक्तमारुता नुहोतीति
कठिन इव्येपि नुहोति दर्शनेन तत्रासेचनाभावादित्याशंक्यासेचनग्रहणं प्रक्षेपोपलक्षणार्थमिति व्याचष्टे
स एवेति सौत्रयागहोमलक्षणकथनमुपलक्षणमित्याशयेनाह स्वयमेति त्यागोऽनुप्रवेशाद्यागहो
माभ्यामेदकथनायदानस्य लक्षणार्थं ननु तत्रादेरिति भावः इदं भाष्यकारव्याख्यानदुष्टमित्याचार्यैरन्य
थास्त्रद्वयव्याख्यातमिहाचार्यस्त्विति अनुचितमिति न च यस्यादिशब्दार्थज्ञानार्थतदितियुक्तं गवाश्वा
दिशब्दार्थज्ञानवत् लोकतएव सिद्धे रिति भावः आचार्यैस्तथाचतयोर्लक्षणं वक्ष्यतीति द्वितीये उक्तत्वा
त्तत्राकथनं तदनुमतमेव तथापि न लक्षणकथनमात्रमवसितं इदं स्त्रद्वयमित्यत्र तात्पर्यवोच्यं एवं राम०
चेति । यजति चोदना इव्यदेवता क्रिया समुदायमनुष्ठापयतीत्येवानुष्ठानप्रकारकथनपरत्वे चोदनाशब्दो ३६

५ भोतीति नु होति अवगच्छेत् न चोदना वा किं न स्मरित्वा होति तस्य याग एव नु होति नूनं एव पश्येत् न चोदना ॥
 र्थवान्भवति ननु लक्षणपरत्वे तदा यागस्यैव लक्षणकथनेन चोदनाशब्दानर्थक्यादित्यर्थः प्रदेशांतर इति प्र
 थमस्त्वित्यर्थः यजति चोदनेत्येतत्संगतिं दर्शयन्नुवतायति तत्रेति इत्यदेवताक्रियमिति क्रियाशब्दः संबंधपरो बोध्यः
 अत्रत्यमेव द्वितीये यजति स्तुद्रव्यफलभौकसंयोगादिति सूत्रकारेण व्यवहृतमिति नयौ नरुक्त्यमिति भावः न
 उक्त इति सूत्रस्य गतं मनिकामाह पुनस्त्यभिहित इति न च यजत्यभिहिते नु होति अवगच्छेत् न चोदनाशब्दानर्थक्यादित्यर्थः
 शंका न प्रकृति संगतेति वाच्यमात्रेणोक्तं कथाल इत्यस्य यागचोदनात्वे उक्ते चतुरवन्तं नु होति चोदनेति समा
 धीतव्यत्वात् तत्समाधानानंतरं याग होमयोर्भेदात् कथं याग एवेदं नु होति अवगच्छेत् न चोदनाशब्दानर्थक्यादित्यर्थः प्रकृते संगत
 त्वादिति भावः प्रज्ञेयमात्रमिति चतुरवन्तत्वात् नु होति ननु चतुरवन्तं न विधीयते येन यागचोदनया हो
 मस्याप्राप्तेऽनुवादे संभवात् नु होति अवगच्छेत् न चोदनाशब्दानर्थक्यादित्यर्थः किंतु अवगच्छेत् न चोदनाशब्दानर्थक्यादित्यर्थः
 देना प्राप्तप्रज्ञेयविधिस्तत्तत्संप्रति विधीयमानप्रज्ञेयांशानधिक्यं गुणोपि नु होति अवगच्छेत् न चोदनाशब्दानर्थक्यादित्यर्थः
 अक्षरेति अनेन सर्वव्याख्याने प्रथमसूत्रे नु होति शब्दकल्पनात् द्वितीयसूत्रे नु होति नातस्य योगस्य
 लक्षणीयत्वाच्च नांतस्य स्मृतिं विधेः कर्मावगतिं त्वादर्थोतरे विधिप्रदेशः स्यात् यथा प्रसिद्धं चतुरवन्त
 नुवादेन प्रज्ञेयविधिरेव सिद्धं यद्युक्तं योगात् प्रसिद्धातिथ्या संबंधस्यैव बहिर्लोपी बोधीयादिसंबंधविधि
 वाच्यः ततश्च बहिः साधारणविधौ सर्वार्थतया बहिः संप्रति विधीयमानत्वेन प्रसिद्धातिथ्या संबंधस्यान्यत्र

सोम-४
३९

वर्हिः कृत्ततदीयहविरासादनादौ विनियोज्यं किंतु परमरुग्णोऽपि महविरासादनादौ विनियोज्यं ४
विध्ययोगात्तनवर्हिः साधारण्यविधिः इत्यादि विधानात् अन्यतरमप्यत्र एवस्वीकार्य इति प्रत्यवस्थानात्सा
तिः निरिच्छकेति निरवशेषमिच्छंयस्य तत्रिरुक्तं अन्यत्रोपयुक्तमिति यावत् इत्येति यथादित्यस्य मागे स्सा
दि विद्यायदीयतामित्युक्ते द्वितीयादौ विद्यायदीयते इहापि तादृशवचनसाहचर्यात् आतिथ्यार्थमुपानय
त आतिथ्यात् आशिष्युपसदसी वोमीययोर्विधीयत इत्यर्थः आतिथ्यायावर्हिर्विधिश्चातिथ्यायामदृष्टार्थं
वर्हिरुपादानं कर्तव्यमित्येतत् स्नाताभिप्रायकमिति भावः दृष्टार्थत्वसंभवे अदृष्टार्थत्वस्यान्याप्यत्वादातिथ्या
यामुपात्रं वर्हिस्तदीयहविरासादनादौ विनियोज्यमेव किंतु तत्र विनियुक्तस्यैवोपसदादावपि विनियोगः
वा वचनवत्तादौ रोपिवो ध्वा इत्याशयेनाह एवंमिति द्विवचनस्य सावकाशत्वात् नान्तरवाधकत्वमित्यभिप्रेत्या
क हशिष्ठेति धर्मेति यद्धर्ममिति ध्यामास्तद्धर्मकमुत्तीवोमीययोरित्यातिथ्याधर्मादुपसदसी वोमीययोरिति दि
श्यत इत्यर्थः नचैवं धर्मलक्षणोद्देशः अन्यार्थस्यान्यत्र विनियोगसिद्धार्थं पूर्वत्राप्यधिष्ठानलक्षणवश्यं
भावादिति भावः साधारण्यविधौ यस्मादनुपपत्तिरिति निरसितुं वाक्यार्थमाहातिथ्यार्थमिति वर्हिधर्मश्चेति
आतिथ्याप्रकरणमात्रात्तानामपि वाक्येन प्रकरणधातुसर्वार्थमिति भावः ननु उपसदामपूर्वत्वेन वर्हिरेव ना
स्तितेन चत्वारोऽप्यमीयंता अनुपपन्ना इति चेत्तेष्वुपसदामपूर्वत्वाद् उपसदंगतया वर्हिः प्राप्त्यभावेऽपि वर्हि
स्तद्धर्मोऽंगप्रधानसाधारणतया उपसदंगत्वेन विहितस्यैवाद्यार्थत्वेनोपसत्सर्वर्हिस्तद्वादादिद्यवि ३९

धानेवर्हि रूपादानमात्रमातिथ्याप्रयुक्ततेनतदेवातिथ्यायामनुष्ठेयमितरेतुसंस्कारादुपसदग्रीवोमीयाप्र
 युक्ताइतितत्रेवदनुष्ठानं कृत्वाहविरासादनादिकंतस्मिन्वर्हिधिकार्येनिरिष्टकोषदेशेतुआतिथ्यायांकृतह
 विरासादनादिकार्यस्यापिबर्हिषः उपसदग्रीवोमीयोधारणप्रयुजातेतस्यचउपसदग्रीवोमीययोरस्युपदानव
 तिरिक्ताः संस्कारः कर्तव्याः पूर्वकृतसंस्काराणामतिथ्याकार्येवर्गोणयवर्गदुपयुक्तस्यापादानयोगात् उपा
 दानमात्रं कर्तव्यं धर्मातिदेशेतुत्रपारमपिप्रयुक्तसधर्मकवर्हिः प्रयोक्तृत्वादातिथ्यादिषुत्रिष्वप्यन्यदय
 दाश्ववालादिधर्मकवर्हिः कर्तव्यंसिद्धांतेतत्पूर्वप्रयुक्तमेकवर्हिरिति त्रिष्वप्येकमेववर्हिरितिलक्षणासंग
 तिः प्रयोक्तृनेइष्वप्ये स्त्रार्थस्तुविधेर्विधिगम्यातिथ्यासंबंधस्यतत्रत्कर्मायवर्गत्वादुपसदादिसंबंधका
 लेआतिथ्यादिसंबंधाभावात् भूतपूर्वगत्याश्रयणोलक्षणाप्रसंगाल्लक्षणायांधर्मलक्षणेवशिष्टाचार
 नुग्रहात् ज्ञायसीत्यर्थांतरेउपसदादौविधिप्रदेशः आतिथ्यादिविहितधर्मातिदेशः स्यादिति ५ इति
 शास्त्रदीपिकाव्याख्यायामयूषमालिकारव्यायांचतुर्थस्याध्यायद्वितीयः पादः इव्यसंस्कारकर्मसुपार्य
 त्वोत्फलश्रुतिरत्वंयदादः स्यात् कत्वर्थपुरुषार्थयोर्जितासेतिप्रथमोर्पेकत्वर्थयदस्त्वचिताकृतुप्र
 युक्तिः पादद्वयेनविचारिता इदानींचरमोघात्रपुरुषार्थयदस्त्वचिताफलप्रयुक्तिर्विचार्यतइतिपादां
 तरत्वमानंतर्पंचवोध्यमेवजातीयकस्येतिक्रमिसंबंधरहितस्येत्यर्थः श्येनेनाभिचरन्यजेतेत्यादेशानु

सोम-४
३८

प्रत्ययेनामिचारस्य लक्षणं प्रतीयते तच्च कर्तृविशेषात्तद्वानसंभवति तथात्वे अमिचारविशिष्टकर्तृवि
शिष्टक्रियाविधाने गौरवप्रसंगात् अत्रासत्वेनावधुत्रित्यादिवत्काललक्षणार्थत्वायोगात्फलान्तरगौरव
प्रसंगाच्च तस्मात्फलितयागप्रधानस्तदुक्तविशेषात्तद्वानसंभवति तच्च निर्वोदकमिति कसिपदसमभि
व्याहाराभावेऽपि शत्रुप्रत्ययोक्तलक्षणत्वत्वादमिचारस्य फलत्वमात्रं न पतेतेत्यादावप्यपकारिभा
नव्यापनयस्य समीहितत्वात् फलान्तराभावाच्चैः फलत्ववोध्यं कृतप्रयोगेति परीताया अनारभ्याधी
तत्वात् प्रयोगवचनोपस्थाप्य कृतपकारो विप्ररुचः अत्राप्यश्लोकश्रवणं तु स्ववाक्यश्रुतत्वात् संनि
हितमित्यर्थः रात्रीति यथारात्रिसत्रे प्रतितिष्ठति हवाय एतात्रैरात्रीरूपं यतीत्यस्येति प्रतिष्ठासंति
एता रात्रीरूपे पुरिसेव विपरिणामेन रात्रिसत्रस्य प्रतिष्ठाफलं तथाप्यः पापं न श्रुतं ऋषिसंयमी
तुङ्गं कुर्यादित्येवं विपरिणामेनाप्यश्लोकश्रवणं फलमाश्रीयत इत्यर्थः भवतीत्यत्वस्य वृत्तमानापदे
शत्वेन विधिप्रत्ययाभावादसति विधौ तुङ्गं वरेव संनिधानाद्वाप्यसिद्धिर्न वरतायाः साधनत्वं न संभवति
विधौ हि सत्रिप्रवर्तनात्मकविधिबलात् समीहितस्यैवाव्यक्तं स्यात् न त्वौ तुङ्गं वरतायाः तस्माद्विध्यभावाद्
तुङ्गं वरतानसाधनमित्युक्तं यश्चाप्योतीत्यादेः साध्यसमर्थकत्वं मंगीकृतौ तुङ्गं वरतादीनां साधनत्वं न संभव
तीति साधनं शस्त्रविचारित इह तु साधनं रामना इत्यौ तुङ्गं वरतापरीतादेः साधनत्वमप्युपेत्यावाक्ये

३८

यशूनाप्रोतिनसयायंश्लोकं श्रुतोतीत्यादेः साध्यसमर्थकत्वं न संभवतीति प्रत्यवस्थीयत इति न युनरुक्तिरि
 ति पक्षांतरमाहायवेति लोक इति श्लोचधं पिवति सङ्ख्यायो भवती सादावेत्यर्थः स्ववाक्यस्थतुद्रूपदेनैव क
 त्वपूर्वस्योपस्थितत्वात् नान्तिविप्रकर्षः तेन तु ह्यः परिच्छेदकाये सायायार्त्तत्वं तत्परिच्छेदकतया कत्वर्थमया
 पश्लोकश्रवणस्य फलस्य साधनाये सायायार्त्तत्वं मेव साधनमित्युभयार्थमिति पक्षांतरमाह कत्वर्थेति सं
 योगेति कृतुफलसंबंधकवाक्यद्वयसङ्गादादित्यर्थः तत्र तावदिति वक्ष्यमाणं तत्ता अया श्लोकश्रवणस्य
 साध्यत्वप्रतीतिभावेन तस्य साधनाये सायातेनापि संबध्यत इत्यस्या संभवदुक्ति कत्वात् केवलकत्वर्थमेवे
 ति भावः प्रथमयत्नं करोति नचेति लोकेति युमभिप्रायवशात् साध्यत्वप्रतीतिरिति भावः निराकांक्षा
 त्वादिति एवमिदं तु साकांक्षत्वादियपरिणाम इति भावः नचेति यार्त्तत्वात् क्रियास्य फलत्वेन स्वयं फलभावाका
 रणत्वायोगात् तत्रिर्वाहार्थमाश्रयाये सायागोदेहनस्य प्रणयवनवत्संनिहिताश्रयोनास्तीत्यर्थः ननु संनिहि
 तस्याश्रयस्याभावे पितु हूशब्देनैवलक्षणाया तु हू संवधि व्यापार आश्रयत्वेन समर्थतामत आह तत्र वाक्ये
 नेति यार्त्तत्वाश्रयसंबंधस्य यार्त्तत्वफलसंबंधस्य च बोधनाद्वाक्यभेद इत्यर्थः यदां केच हरेव भावव्यस्य
 रं के यत्प्रयाजान् रूपान् प्राजान् तेनैव तस्य साध्यक्रियत इत्यादावतनप्रयाजादेः क्रियात्वादाश्रयाये साविरहे

५

सोम. ४
३२

मिनस्वातमेराफलेविधिः संभवति तथात्वे प्रकाराणां स्यात् नवाधप्रसंगादत आश्रित्य विधाने लीकर्तये सत्य
अयः सत्रिहितो लभ्यत इति दृश्यं सार्थं सुयस्य परीमपीति इत्येव दंक्ते इति संस्कारे यत्प्रयातान्पाता इत्य
र्थकर्मणि च फलश्रुतिरर्थवादोक्तत्वं त्वत्वादिति नेमिनि के विकारत्वे तात्कृत्य प्रधानमन्य स्यात्
वाहं द्विराव्यसंमर्षे च न कं वल्लसं माव्यसोत्रं कुर्यादित्यर्थः ननु कसमिनिमित्तयोरभावे तत्संयुक्तम्
एवमयाद्ययोगात् कथं पूर्वाः पक्ष इत्यत आह तत्रेति प्रणयनादेः साधनापेक्षायां श्रुतस्य सत्रिहितस्य
मरणयादेः मरणयेन प्रणयेदित्येवमनुसंगेण प्रकरणेन वाक्यमाद्यनयेन केवलं प्रणयनार्थत्वं
स्यापि बोधनाद्युक्तं नित्यार्थत्वमित्यर्थः एवं च फलार्थत्वेऽपि कृत्यार्थोपपत्तेः पूर्वत्र कृत्यार्थत्वात् परी
तादेः फलश्रुतिरर्थवाद इत्युक्तमिति प्रत्यवस्थानात् संगतिर्बोधा ननु वारणो यत्वे च नः अभिव
त्ता वल्लसाम इति वारणमिव त्रीभ्यां नित्यविधेर्निराकांक्षत्वात् न मरणयादेर्नित्यार्थत्वमित्यत आह
वारणोति ऐं इवायव श्वमम इति तत्र सकृदुच्यते इति पूर्वमक्षस्य द्विरे इवायवं भक्षयतीति वचनादशन
मूलकत्वादिति भावः उक्तप्रकारद्वयस्याप्यगतिकत्वात् अनुशयान आह यदेति सामान्येति वारण राम०
स्य प्रणयनतदितरसाधारणेन यत्साधनत्वमात्रप्रवणं दभिवर्तनस्याधिकं संविशेषानादरशो न श्र ३२

[illegible]

सोम ४
४०

क

स्वरूपज्ञानाय वा सो त रा पे हा पु क्ता ६६ उदध्वा दे लो क सि क्ता न स्व स्व रूप ज्ञानार्थ ५ न्याये से ला ह द धि म्भ १५
मि त्रि के स तित तो न्य दे व क्र त्व र्थे स्या त्त्रे मि त्रि क स्य वि कार णां त्वा दि शो ष श्रु तत्वा द स ति वि शे षे त द्यो ग दि ति नै मि त्रि
क य द्वा रं च न्या य सा म्या त् का म्य स्या द्वा प ल त्तो एक स्य त्म भ यत्वे सं यो ग य च्छं कि मि ति किं द धि का म र्थे नि त्या
र्थे चै त्म भ यार्थं मु त के व ल का मा र्थो नि त्ये तु द ध्यो न्य प यः प्र भ ति स्या दि ति सं श य इ त्य र्थः न नु य थ ग ण्या न श्र व
ण न्ना स्ये क वा क्य त्व मि त्या शं क्य र्थे यो रे क वा क्य त्व पु नः सं ह त्त ज्ञा य त इ ति न्या ये ना ख्या न मे दे व्या कां ता व श द
स्ये क वा क्ये ते ति श्लो कं व्या च छे द ध्ये ति द ध्यो ष क्रि या रू प स्ये दि य भा व ना का र ण त्वा भा त त त्रि वो द्वा र्थो द धि पु रु ष
व्या पा रा त्म क मा श्र य ये च त इ त्य र्थः वि परि व र्त्ते नि वृ द्धि स त्रि धा ने त्य र्थः न चै वं ज्यो ति षो म प्र का रो य श्र
का म दु क्ख ग ह्नी या दि ति फ ल र्थे त्वे नो क्थ्य सं स्था वि धिः य दु क्खो ग द्य त इ त्या य क्थ्य स्वरू प प्र दर्श क वा क्य
ये ज्ञा न स्या त्त्वा द श ह प्र का रो य त्का मो वृ ट्छं द सा द्वा द श हे न य जे त सो स्ये का मः सर्व म ध्य त इ ति फ ला र्थ
त पा त्स्व वि सं धे र्वा य वा यो प्रा प णी यो द य नी यो अ चै तरे वा द श ना म द्वा र्थे इ वा य वा यं प्र थ म द र श श्रु क
य म थ दे अ म य रा ये अ र्थे इ वा य वा य म थ दे श क्र ये अ थ म य रा य म थ दे र्थे इ वा सं म वा ये इ ति वृ ट्स्वरू
प प्र दर्श क वा क्ये चा पि न स्या दि त्या शं क्य न त्रा श्र य त्वा भा र्थ म न्या ये चा वि र हे पि दु क्खा दि स्वरू प स्या लो
क त्वे न त त्व रू पा परि ज्ञा ने त स्य फ ले वि ध्य सं भ वा त प च धि ति द ध्यो पि क रू प का रे तो व नै रा का च्य मि त्या ह द
धो धी ति न चै वं प यः प्र भ ति मिः वि क ल्या य त्ति त ती या श्रु त्या हो मा र्थ त्व प्र व रा स्य वा क्य स्य के व ल मा श्र य सं व

राम ०
४०

धपरत्वायोगात् श्रुत्यां सवाधायविकल्पस्यापिन्याय्यत्वादिति भावः सूत्रार्थस्तु एकस्योभयार्थकत्वे संयोगस्य सं
युज्यते तादर्थ्येन बोध्यते नैति व्युत्पत्त्या वाक्ये एव कल्पनात्वात् कारणांतदिरूप्यसीति दधित्वदिशत्वादिकमुभयार्थ
मिति रव्याणांतु क्रियाार्थानां संस्कारकतु धर्मः स्यात् यवाग्राजस्य स्यासीत्तावैश्वस्येत्यादिशब्दार्थः तदिति
किं क्रतुमुक्तपुरुषार्थमुत केवलपुरुषार्थमिति संशयतास्यार्थे बोध्यं सिद्धं ते विवक्षितं स्यात्तेति वक्ष्यते श्रुत्या पुरुषध
र्मत्वस्यावश्यवाच्यतया केवलक्रतुधर्मत्वाभावात् न च वाहं द्विरव्याहारास्येति वदिह व्याहारास्येत्यस्य निमित्तार्थत्वे
नोपपत्तेः केवलक्रत्वर्थमेव किं न स्यादिति वाच्यं नैति किं केविप्रयोजनं त्रिंसायां पुरुषं प्रीणयतो व्रतस्य लिङ्गे
न व्याहारागतक्रत्वनुष्ठानसामर्थ्यजननस्यैव प्रयोजनं तं यांते तथापि पुरुषसंस्कारकत्वानप्यादात एव सिद्धं ते
वत्पनि तं दधिकृतपुरुषसंस्कारद्वारेणैवेति ननु पुरुषसंयोगे धिज्जन्ममानो कृयान्मयि दत्तक्रतु रतिज्ज
भमानमंत्रवचनस्यैव प्रकरणात् क्रत्वर्थता स्यादित्यत आह व्रतस्येति नत्र फलकल्पनामीत्या क्रत्वनुप्रवेश
हेतुसामर्थ्येन पुरुषप्रीनिलक्षणाफलस्य कृतत्वात् न क्रत्वनुप्रवेश इत्यर्थः नन्वेवं पुरुषप्रीतेरन्येनापि सं
भवं त्रियतमोत्पार्थक्यं न शब्दात्प्रतीयमानो नियमो नर्थकः स्यादित्यत आह यमो नियमस्येति यमपि नियम
स्य फलं कल्प्यतां तथापि व्रतसामर्थ्यलब्धमेव फलं तद्वत्तनियमस्यापि युक्तमित्यनेन तत्फलमार्तं यन्न प्रत्यवेनीति
कल्प्यत इति भावः एवं च पूर्ववदिह क्रत्वर्थसंयोगाभावात् क्रत्वर्थतेति प्रत्यवस्थानात्संग निर्वोधा प्रकरणादि

सोम. ४
४१

निकृत्तपकारस्यप्रकरणोपस्थितत्वान्नस्यैवफलत्वमित्यर्थः प्रकरणपरिग्रहेष्विवाहारास्येनियुक्तसंयोगस्यसाम
र्थ्यस्यचोपपत्तेः नप्रकरणवाचनंयुक्तमित्याशयेनाह कल्पनीयइति सूत्रार्थस्तुपयोवतंक्रियार्थानांरूपानांयुह
काराणांवल्लानांनार्थत्वात्संस्कारइतिकृत्वर्थः स्यादिति चोदनायांफलश्रुतेः कर्ममात्रप्रतीयेत नह्यशब्दप्रतीये
ते. वृत्तवदेवफलाश्रवणारविश्वजिह्वादेरपिनफलार्थत्वमितिप्रत्यवस्थानात्सगतिः अत्रसर्वेभ्योवाएभदेवेभ्यो
सर्वेभ्योदेभ्यः सर्वेभ्यः षष्ठेभ्यः आत्मानमागुरतेयः सत्रायागुरतेसविश्वजिताअतिरात्रेरासर्वेष्वेनसर्वेसो
मेनसर्ववेदसदक्षिणेनयजेतेतिभाष्योदाहृतोविश्वजितोदाहरणतस्मात्केनैवसत्रफलार्थत्वात् तस्मादेक
हकादेयः फलसंयोगविनाश्रुतोविश्वजितस्तुदाहरणमितिभाष्योदाहृतान्यदुदाहरतिविश्वजितेतिभिद
यित्यस्तादिशदिशब्दार्थः शब्देति संप्रत्ययद्वयकालांतराविफलंशब्देकगम्य मितिशब्देनविनातत्फलंप्रत्ये
नूनशक्यमित्यर्थः ननुसमानपदोपात्तस्यापिधात्वर्थस्यभाव्यत्वंनास्तीतिस्वर्गकामाधिकरणेवत्समासात्वा
त्तयागंकुर्यादिति नवाक्यार्थइत्यत आह फलश्रवणइत्येतेनश्रुतफलनांकर्मणांफलत्वंस्वर्गकामाधिक
रणप्रतिपाद्यमिहत्वश्रुतफलानामितितेनास्यागतार्थत्वमपिस्त्वितं फलकामपदाध्याहरेतोहफलवत्वेमि
हितेपत्रापिस्वर्गकामइतिकलश्रुतेतत्रापिसाधनकामनानुवादत्वात्तासिफलंकिमुतफलश्रवणइत्ये
तदधिकरणीत्वेपेरास्तत्प्रवृत्तेस्तदप्यनेनागतार्थत्वोच्यं ननुप्रवर्तनात्कोविधिः प्रवृत्तिफलकश्रवणार्थः

राम०
४१

प्रवर्तनेत्युच्यते पुरुषप्रवृत्तिश्च स्वाभिलषितसाधन एव भवति ततश्च प्रवर्तनात्मकशब्दभावना रूपविध्यानुगुण्यदेवा
 र्थभावनायां प्रकृतेऽपि पुरुषार्थस्यैव भाव्यत्वं नत्वपुरुषार्थस्येतीति शङ्कते नन्विति सत्यपि प्रवर्तनासंबन्धे तत्रिकोदक
 फलाश्रवणाद्वा त्वर्थमेव भाव्यत्वेन भावना बलवत इति परिहरति सत्यमिति नन्वप्यस्य विधियरिगृहीतस्याप्राप्त्यर्थं
 न युक्तमित्यत आह किं कुर्म इति अथपन विधिरयि न दंशे अदृष्टार्थो स्थितिभावः कल्पयितुमनुमातुमित्यर्थः ननु
 तदानीं फलानुपलंभाभावात् प्रत्यक्षविरोधे विकालांतरे न फलकल्पनमप्रत्यूहमित्यत आह अयमप्येति प्रा
 भाकरास्तु निरर्थः कार्यात्मानियोगः कार्यचकृति निरूपणाधीन निरूपणक निश्चयपुरुषव्यापाररूपा व्यापार
 रिपुरुष निरूप्या तजश्च ममेदं कार्यमित्येवं कार्यकृत्येति मुखेन कृति संबंधि व्यापारिपुरुष मंतर्भावेव प्रतीतिरि
 तिममेदं कार्यमिति बोद्धा पुरुषोवाच्यः स एव च नियोज्य इत्याचक्षते एवं च कस्य यागविषयकं कार्यमिति नियो
 ज्योपेक्षणात् फलकामाध्याहारः न चाशक्तस्याजीवनश्च कार्यकरणयोगात् शक्ते जीवनेव नियोज्यो स्थितिवाच्यं
 तथा चेन्नियोगवलात् कर्मणि प्रवृत्तेरिति नियोगस्य प्रवृत्तिशक्तिः कल्पनीयेति गौरवं स्यात् फलकामनियो
 ज्यत्वे तु फलार्थे प्रवृत्तेरुत्पत्त्यात्वात् तजश्च ममेदं कार्यमित्येवं कार्यकृत्येति मुखेन कृति संबंधि व्यापारिपुरुष मंतर्भावेव प्रतीतिरि
 तिममेदं कार्यमिति बोद्धा पुरुषोवाच्यः स एव च नियोज्य इत्याचक्षते एवं च कस्य यागविषयकं कार्यमिति नियो
 ज्योपेक्षणात् फलकामाध्याहारः न चाशक्तस्याजीवनश्च कार्यकरणयोगात् शक्ते जीवनेव नियोज्यो स्थितिवाच्यं
 तथा चेन्नियोगवलात् कर्मणि प्रवृत्तेरिति नियोगस्य प्रवृत्तिशक्तिः कल्पनीयेति गौरवं स्यात् फलकामनियो
 ज्यत्वे तु फलार्थे प्रवृत्तेरुत्पत्त्यात्वात् तजश्च ममेदं कार्यमित्येवं कार्यकृत्येति मुखेन कृति संबंधि व्यापारिपुरुष मंतर्भावेव प्रतीतिरि
 तिममेदं कार्यमिति बोद्धा पुरुषोवाच्यः स एव च नियोज्य इत्याचक्षते एवं च कस्य यागविषयकं कार्यमिति नियो
 ज्योपेक्षणात् फलकामाध्याहारः न चाशक्तस्याजीवनश्च कार्यकरणयोगात् शक्ते जीवनेव नियोज्यो स्थितिवाच्यं
 तथा चेन्नियोगवलात् कर्मणि प्रवृत्तेरिति नियोगस्य प्रवृत्तिशक्तिः कल्पनीयेति गौरवं स्यात् फलकामनियो
 ज्यत्वे तु फलार्थे प्रवृत्तेरुत्पत्त्यात्वात् तजश्च ममेदं कार्यमित्येवं कार्यकृत्येति मुखेन कृति संबंधि व्यापारिपुरुष मंतर्भावेव प्रतीतिरि
 तिममेदं कार्यमिति बोद्धा पुरुषोवाच्यः स एव च नियोज्य इत्याचक्षते एवं च कस्य यागविषयकं कार्यमिति नियो

क

सोम. ४
४१

८५ जो ८२ नव स्थित मितु क्ता उवे २० सा शं कते कथमिति ॥ नवा या नानु यज्जत इति नवा पादव्यवहित स्थानु ८
स्थान यदि चतसृत्र सामर्थ्या त्रियो ज्ञाना मः तदा प्रकृते पितु त्पमिति प्रतिबंध मिश्रायेण ह यमेति अन्यत्रोपयु
क्ताया अविप्ररते निर्णयो विप्ररतत्वस्वीकारे शक्ति जीवनयोः के मुतिकन्यायेन तद्विशेषणत्वमित्याशयेना
ह ननर्थेति प्रवृत्तिगोचरस्यैवहननस्य निषेधत्वात् प्रवृत्तिरपिनमर्थो वच्छेदकेति भावः विधीति विधिः शब्द
भावनातद्युक्ता तद्वाक्या क्रिया अर्थ भावनेत्यर्थः न कथं चिदिति अपुरुषार्थे युरुषस्य प्रवृत्ते पितु मशक्य
त्वेन धात्वर्थस्य भाव्यत्वे प्रवृत्तेना तव्याघातादिति भावः ननु फलाश्रवणत्वात् प्रवृत्तेना संबधानिर्वाहः अध्या
या हारेण तन्निर्वाहादेवं चाध्ययनविधेर्दृष्टादृष्टार्थत्वकृतं वै रूप्यं वेदवाक्या प्रामाण्यं वा तं ता युक्तं न स्वीक
र्यमिति भावः ननु फलाध्या हारेण स्य वेदोक्तत्वाभावात् तस्य वैदिकत्वं न स्यादित्यत आह तदिति अध्या हा
रेत्यत्र समासमात्रात् स्थानुं धगो नुपपन्न इत्यर्थः अध्या हारेण पूर्वस्य पदस्योत्पत्तिः किंतु अन्यत्र लोके वेदे वा
समासमात्रस्यैव प्रकृते कवाकता कल्पनं न चैवमनु धगा भेदः अनु धगो नामानेक सन्निधावा मात्रा तस्य संवे
धियदा व्ययेन स्यात्मानं सर्वार्थमिति परिकल्प्य सर्वैः सन्निहितैरेकवाक्यत्वकल्पनमध्या हारस्तु यत्र कचिदवस्थि
तस्य पदस्य तत्रैव कृतार्थस्य अन्यत्रापि परिवर्तमानस्यापि ध्यानादिना विपरिवर्तिमाद्यश्रुतयदेकवाक्यत्वक
ल्पनमध्या हारमित्युभयोर्भेदात् सादृश्यत्रा मानमध्या हारोप्युपयुज्यत इति परिहरति नान्यमिति ननु तदुक्तं राम०
मेकमेकीत्यधिकरण एवने हेतोर्द्यतमित्यादि निषेधानां विश्वजिदादीनां च पुरुषार्थत्वसाधनादि ह पुनः ४१

फलवत्त्वसाधनं यथमित्यत आह तेनेति इह हि फलवत्त्वमात्रं साध्यते तदुत्तमो कर्मणीत्यत्र तत्फलं सुकृत्
पकाररूपं किंतु पुरुषार्थरूपं किमपीत्येतावन्मात्रं तद्विशेषं चिंता च तत्सर्वार्थमित्यादि मुहिरण्यमर्थमित्यत्र
तु हिरण्यभरणानेयेतु तदुत्तमो कर्मणीत्यत्रोक्तं पुरुषार्थत्वं न संभवति कृत्यप्रत्ययावगति संस्कारत्वसकृ
त्वार्थनिर्वाहत्वादित्याशंक्य निराक्रियत इति न कस्यापि द्वैतार्थमिति भावः तत्सर्वार्थमानादेशात् सर्वो
क्तस्य विशेषमर्थवसानकथनेन निर्वाहात् संगतिमभिप्रेत्याह स्थितमिति भावः तत्सर्वार्थमानादेशात्
सर्वोक्तस्य विशेषमर्थवसानकथनेन निर्वाहात् संगतिमभिप्रेत्याह स्थितमिति एतदेवेति युस्य घुने केन
फलेन संबंधस्तस्यावश्यं भावे केन संबंधः एवं च येनैव केन प्रथमं संबंधस्तेनैव विधेर्नैका स्यात्तानेक फ
लकृत्यनेत्यर्थः ननु यदि प्रत्येकं तत्फलकामशब्दाध्याहारः स्यात्तदा कुतश्चोभवेत् सर्वकामशब्दाध्या
हारे तु सर्वे वा फलानां युगपदनन्वयात्त्रयं दोष इति चेत्तस्य तथाप्यनेके वा फलानां प्रयुक्तेशक्तिकल्पना
वागौरवस्यादितिलाघवादेकफलकत्वमिति भावः सूत्रे अनादेशात्फलविशेषानिर्देशादित्यर्थः सः स्वर्ग
स्यात्सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात् अप्रामाण्यचेतनास्थावादः सर्वार्थत्वेन प्रामाण्योपपत्तावप्रामाण्यायोगा
त्स्वर्ग इति यत्र दुःखादि संभिन्न इत्यादिवचनादिति भावः यद्यप्यनतिशयप्रीतिरूपं तत्स्यैव न स्वर्गस्य तथा
पि पश्चादिप्रीत्यापेक्षया विशेषकथनमात्रेतात्यर्थं भूषा स इति इह मुत्रार्थफलभोगविरक्ताभिलषणीयो मो

सोम-४
४३

तत्सादृशं कनिष्ठमप्येवेति न तस्यापि भूयो भिलषितत्वं अस्तु वा भूयो भिलषितत्वं तथापि तस्य तान फलत्वेन कर्म
फलत्वं न संभवतीत्याहुः भूयो विषयत्वं बहु पुरुष विषयत्वमित्यर्थः ननु न हि मुमुक्षुसाधारण्यप्रत्यवाय
परिहार एव फलमस्ति आह प्रत्यवायेति एतेन दुर्बलनिवृत्तेऽपि फलत्वं प्रत्युक्तं यदेकं फलं स स्वर्गः स्यात् सर्व
पुरुषान् प्रत्यविशिष्टत्वादिति सूत्रार्थः क्रतो फलार्थवादं मंगवत्कात्सोत्तनिः वर्तमानेति प्रति तिष्ठेतीति
वर्तमाने यदेशेन प्रतिष्ठायाः साध्यत्वात् न गमात् फलविधिर्न संभवतीत्यर्थः वर्तमाने यदेश्च त्वनेनेव दुप
येतीत्यस्य वर्तमाना यदेश्च तात्पर्यमिति प्रतिष्ठायाः साध्यत्वावगमे फलविधिर्न संभवतीत्यपि संगृहीतं तस्मात्
दिति विश्वजिन्यादित्यर्थः ज्योतिष्ठोमेन स्वर्गं कामो यजेतेति कर्मसंबन्धेन स्वर्गस्य फलत्वं स्वस्य च कर्मसं
व प्रकृतकर्मसंबन्धित्वमात्रं कल्प्यमिति न गौरवं प्रति निष्ठेतीति गौरवात् स्वर्गस्यैव वाद इति नार्थवादसंगतिश्चे
ति भावः नु वत्तपर्यतादिवदित्यर्थः विनामे विपरिणाम इत्यर्थः स्वस्य मिति स्वस्य प्रदेशांतरे कर्मत्वेऽपि
तस्यात्रानुपस्थिततया स्वरूपोपस्थितिरवश्यं कल्प्येति भावः फलत्वमिति परस्त्रीकामः प्रायश्चित्तं कुर्यात्
स्त्रीकामावैगंधर्वा इति कर्मसंयोगेऽपि फलत्वाभावादप्यत्र फलपरत्वेनाकर्मस्यैव स्वर्गकामशब्दस्यैव
तत्तस्य प्रकृते फलपरत्वं विंध्याकं सानिबन्धनमिति फलत्वमधिकल्प्यमिति भावः सनेवेति सनततया वि
परिणामे सति सन्प्रत्ययाभिहिते सा संबन्धात् कर्मसंबन्ध इव साध्यत्वस्यैव सानमिति भावः तस्मात्सुवर्गं

सोम-४
४३

हिरण्यभाष्ये दुर्वर्णे स्यात्तज्जोभवतीत्यादौ सनततया विपरिरामेन साध्यत्वलाभा संभवात् तदुक्तिर्दिक्प्रदर्श
नपरान्तश्च न शेषे चेति क्रियायां क्रियायामुपदे विहितत्वं न या विपरिरामः सर्वसाधारणे बोध्यः यदु
क्तं सत्यपि साध्यत्वावगमेऽप्यंतीति वक्तव्यं नानापदेशेन विध्यभावेन फलविधिरिति तत्राह उपपत्तित्यपीति
ननु यद्यप्येवंप्रमाणं न द्विपरिरामः संभवतीत्यत आह यदीति सकल इति तत्र विधेरध्यादनफलपदे
नैकवाक्यतामात्रकल्पनायामपि फलविशिष्टविध्यदेशः कल्पितप्रयोगो भवतीत्याशयः अर्थवादस्य स्वर्गपरत्वे
गोणत्वमेव दोष इत्याशयेन सुखशब्दप्रयोगः यद्यपीति अभ्युपगमवादः श्रुतयदेरेव नैका संभवे अध्याद
हारयोगान्न च श्रुतयदानामुत्पत्तिविध्यपेक्षितप्राशस्त्यसमर्थकत्वान्न फलपरत्वं संभवति वाक्यभेदप्रसंगादि
तिवाच्यं विधेरेव देशकीकल्पविषयम इति विधित एव प्राशस्त्यावगमसिद्धेरिति सूत्रार्थस्तु कतोरत्रिसत्रादि
के श्रुतिं परोक्षतादावंगव फलार्थवादकं यत्र निराचार्यो मन्मत इति काये कर्मणि नित्यस्वर्गो यत्रा यत्तंगे
कत्वर्थः विधिरिति विधिप्रत्ययः प्रवर्तना सामान्यमभिदधानो अविशेषात् सर्वेषां त्वेव प्रवर्तकः तत्वं
वस्वर्गार्थत्व एवोपपद्यते न स्य सर्वेषु रूपाभिलषितत्वादिति श्रौतप्रवर्तना संबंधत्वलभ्यस्वर्गार्थत्वमव
श्यं स्वीकार्यमित्यर्थः ननु यद्यपि फलेन स्वर्गफलार्थत्वस्य एवैव निराकरणदिह स्वर्गार्थत्वं मुक्तिकन्या के
यहतमित्यत आह एवं चेति प्रतिष्ठायाः क्रमिसंयोगाभावेन फलत्वस्य कल्पनीयत्वात् वस्तुवत्त्वादिब

सोम. ४
४४

या

दन्वाचयत्वासंभवात्प्रतिष्ठाश्रवणमर्थवाद इति भावः श्रुतिर्न साक्षात् स्वर्गार्थमाह येन वाक्यमर्थवत्सर्वं
सार्थत्वेन ग्राह्यं स्यात् किंतु प्रवर्तनासंबन्धफलात् स्वर्गार्थत्वं कल्पनीयं प्रवर्तनासंबन्धश्रुतफलार्थं
त्वमात्रेणाप्युपययत् इति स्वर्गार्थत्वमप्राप्तमित्याशयेनाह विशेषेति तन्निश्चय इति अन्वाचयत्वं
निश्चये हि यथा काष्ठाहरणार्थं प्रवर्तौ देवाश्च कलाभेतदाहरणमिति शाकाहरणं न नियतं यथान्यार्थं
योगे नुष्ठीयमाने ब्रह्मवर्चसादिकामनायां तदधिभवतीत्येवमन्वाचयफलस्यानित्यत्वेन फलाकांक्षाया
अशान्तेरिति भावः सूत्रार्थस्तु काम्ये कर्मणि स्वर्गः नित्यफलं ब्रह्मवर्चसादिकं त्वन्वाचयफलं यथा प्रस
रप्रहरणद्वेयसंगे क्रतुपकारे नित्यः सक्तत्वावाक्यप्रकाशपायुरादिकं त्वन्वाचयफलं तदिति भावो न
कत्वा दो क्रतुर्कर्म काम्यीतयत्तां गद्वेयसंगकाममित्यादिकल्पस्तत्रकारव्यवहाराद्यसंगशब्देनो
हनादिपरन्यायव्यापनः सर्वकाम्यमंगकाम्यैः प्रकरणात् तत्सर्ववदिहापि नानेकफलार्थत्वमिति प्रस
वस्थानासंगतिः ननु विधिभावनयो रभावे विचतुर्थी साध्यत्वप्रतीतेः सर्वफलार्थत्वप्रत्यापकमेवेदं न
नुवादकमित्यत आह तदभाव इति कारकयोर्भिन्नः संबन्धभावात् संबन्धघटक्रियाया अभावात् साध्यसाधक
नत्वप्रत्यापकत्वेन संभवतीत्यर्थः गोदोहनेनेति प्रकरणादोदोहनादिफलपरः सर्वशब्दः गुणफला
नादर्शपूर्णमाससाध्यत्वाभावेपि तदुपकार्यत्वसद्भावात् नानाभिप्रायैश्चतुर्थी निभावः उपकार्यत्वेन च

राम०
४४

तुर्थः लक्षणाप्रसंगतश्च वार्तयेयस्मात्प्राग्व्यागद्वाराप्यसंबन्धमात्रार्थत्वाद्वा जयेयस्म्यप्यतिवर्धन
दुष्यति प्रकृतेतुदर्शपूर्णमासयोः स्वस्वांगश्रितगुणफलसंबन्धेपितादर्थभावाच्चतुर्थीनोपपद्यतस्या
ह वक्ष्यति नन्वंगानां प्रधानफलप्रकारनामात्रेणातादर्थ्यचतुर्गुणफलार्थत्वं प्राप्तमित्यत आह स्यात् प्रधान
नेति युक्तमंगानां प्रधानफलार्थत्वं फलार्थप्रधानार्थत्वात् प्रधानस्यत्वमोपकारकत्वेपि श्रुतार्थत्वाभावाच्च
तद्वांगफलार्थत्वमित्यर्थः कर्तव्याविति उक्तीत्यानुवादसंभवादस्य शेषत्वाभावेनानुवादानर्थकाच्चाध्या
हारो न्याय्य इति भावः अत्र सर्वज्ञत्वादपः शशविषाणवन्नफलं भवितुमर्हति तेष्वां लोके वेदे वा काव्यत्वे
नाप्रसिद्धे रतः तद्यतिरिक्तं पक्षौ किं वैदिकं वा काव्यं न त्प्राः सर्वशब्दः वस्तुतस्तु वैदिकस्य प्रत्यासन्नत्वा
त्वेदेयत्रकामशब्दप्रयोगस्तेषामेवात्र सर्वकामशब्देन निर्देशः न तु लौकिकस्य न चैवं वृत्ताया ससाध्याश्च
मेधादिर्वैयर्थ्यफलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषामेव लोकवत्परिमाणतः फलविशेषस्यादिभ्यनेन प्रकीर्ण
मिहोत्रस्य स्वर्गार्थत्वेपि तदपेक्षामात्रद्वयाससाध्यदर्शपूर्णमासयोरित्येव वदुनराया ससाध्यो
तिष्टोमस्यैव च सार्थकत्वोपपत्तेः न चैवं सर्वकामवाक्येनैव स्वर्गार्थत्वसिद्धेः स्वर्गकामवाक्यम
नर्थकं न च स्वर्गकामवाक्यस्य समिदादिदुर्दीनामंगत्वसिद्धेरेव फलं सति हितस्मिन् दर्शपूर्णमा

द्वारागुण

सोम. ४
४५

साभ्यां स्वर्गं भावयेदिति भावकं तेनाप्रतिपादने कृते कथं भावयेदिति भवति प्रकारकां ता प्रयाजादीनामप्यसि प्रयोजनार्थं हेतुभ्यां कां ता लक्षणप्रकरणेनांगिगिभावावगमो भवति असतितु तस्मिन् सर्वका मवाक्येषु प्रकारकां सोपपादनीयाः तस्यासति प्रयाजादीनामपि भ्रातृव्याभिभूत्या इति चतुर्थ्या भ्रातृव्याभिभवार्थत्वावगमात् प्रयोजनार्थं तां शांतेः न दर्शयतीति मासांगना स्यात्तस्मादंगत्वसिद्धेरेव स्वर्गकामवाक्यफलमिति युक्तं सर्वकामवाक्ये हि भावनावश्यकत्वात् अन्यथा तद्वाक्यार्थव्यापत्तेः विध्यंतरशेषत्वाभावेनार्थवादतपार्थचत्वा संभवात् तस्मान्न सर्वकामवाक्येन भावनावश्यकत्वाभावे तदंगत्वेना प्रयाजादीनां नैराकारकां सोपपत्त्या भ्रातृव्याभिभूत्यस्य फलभावना परत्वकल्पना यौ प्रयागाभावात् तस्यादनर्थक्यं प्रयाजविधिषोडशस्यार्थवादत्वोपपत्तेरेकत्र भावनावश्यकत्वात् इत्येवमात्रेणोपपत्ता च मयत्र कल्पनानौचित्यात् तस्मादनर्थकमेव स्वर्गकामवाक्यमिति चेन्न सर्ववाक्यद्वयान्नानवत्तादुभाभ्यां फलसंबंधित्वेन तातमेव कथमुच्यते कथं नैतिकं लप्यते यथा संदर्शनामिधेनीरनुत्तमादिति मित्रविंदादिप्रकरणेणानवाक्यादेव सा संदर्शयस्य सामिधेनी संबंधस्य क्रतुसंबंधस्य च सिद्धावपि अनारभ्याधीनसांप्रद

राम०
४५

वाकरस्यानर्थक्यपरिहारार्थमित्रविंशदिप्रकरणमन्नातवाक्यात्कृतुसंवधस्यैव वाक्यात्सामिधेय
 नीसंवधस्यचक्षानमभ्युदयकारीतिकल्पनेतद्वदित्याहुः तत्र सर्वे विशेषात्प्रसंगिकीसंगतिमभिधेयत्वाह
 किमिति किंसकृदनुष्ठितादेव कर्मणाः सर्वे काम्यास्युरुततत्फलार्थं यथकथयगनुष्ठानमिति संशयस्य
 र्थः युगपदिति सकृदनुष्ठानादेवेति यावत् निमित्तस्य फलोत्पत्तिनिमित्तस्येत्यर्थः ननु कर्मस्वरूपमात्रं न
 निमित्तं किंतु तत्फलकामनायुक्तं ततश्च कामनाकृतोक्तिविशेष इति शङ्कते कामनेति तदेवेति तदेव फलं
 तदनुष्ठितात् कर्मणो भवतीत्यर्थः भवेदेव यदि कामनां गत्यान्तत्वेवमित्याहुनेति आख्यातावगतकर्तृविशे
 षणत्वं कामपदस्य तथा च कामनामिदं कर्मणो गमिति मत्वा शङ्कते नन्विति न कर्तृविशेषणं कामपदं किंतु यः फ
 लकामः स एतेन तदेवेवमुद्देश्यसमर्थकमिति परिहरति नेति अतएवेति कामेति कामपदस्योपदेयकर्तृ
 विशेषणत्वे तद्रूपतल्लिङ्गस्यापि विवक्षितत्वापत्त्या लिङ्गविशेषनिर्देशात्पुंयुक्तमेति शायन इत्यधिकरणोक्त
 स्तु वाधिकारो भव्येति ति भावः प्रामाण्यस्तु यद्यपि कर्मण्युपादेशस्य कर्तृः कामनानविशेषणं तथापि नियो
 ग्यस्य विशेषणं कामनानियोगश्च नियोगसमवायोनियोगं प्रतिगुणं भूतं तत्तद्व्यनियोग्यविशेषणं कामनानियो
 गयोगमिति कामनाविरहे तत्कामनियोग्यकत्वाभावात्तनियोगस्य तत्फलसाधनत्वमेव न स्यान्न हि नियोगस्य स्व

ना

कर्मस्वरूपे

ਸੋਮ-੪
੪੬

यं फलं येष्वेह या स्वर्गोद्देशेन नियोगफलत्वं किंतु तत्साधनत्वं विना तत्कामनियोज्यत्वात् नुपपत्त्या स्वर्गोद्देशेन नियोगफलत्वं ततश्च कामनाविरहे तत्फलनियोगासिद्धेर्न सर्वफलयोगपद्यमिति आहुः तदयुक्तं स्वर्गकामस्य नियोगप्रतिगुरात्वे तद्विशेषणलिंगविवक्षापन्ने रतः कामनायास्तद्विशेषणत्वमादध्या फलानामर्थे भाष्यं दुर्वचमिति आह योपीति स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ कर्मणि कामिनो नियोज्यत्वं नाम मेदं कार्यमिति बोधत्वं कामी च काम्या व्यवहितसाधनमेव कर्तव्यतया बोद्धुमर्हति कर्मच विशारदत्वात् न काम्यस्वर्गोद्देशे व्यवहितसाधनं तस्मात्कामिनियोज्याच्च यवलातनियोगस्य वाच्यत्वं तैरंगीक्रियते प्रकृते च फलकामस्याश्रवणात् तदरीत्यापि न नियोगपरमिदं कथं भवितुमर्हति तेन नियोज्याभावादिह कामनानियोज्यविशेषणमिति आह तत्र चेति ननु कामिनोऽश्रवणोपि अश्रवणसकल्यनीयः अन्यथा सर्वकामानां फलत्वमेव न स्यात् स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ स्वर्गोद्देशः फलत्वस्य नियोज्यविशेषणकामनासंबन्धनिबन्धनत्वादित्यत आहुः कामनोपबन्धस्त्विति नियोगस्य वाच्यत्वे स्वर्गोद्देशः फलत्वं नियोज्यविशेषणीभूतकामनासंबन्धनिबन्धनं स्यात् नियोगस्य वाच्यत्वमेव न्याय्यरत्नमालादिषु वक्तव्यानि रस्तं तस्मात्स्वर्गकामो यजेतेत्यादावपि कामनोपबन्धनेन नियोज्यविशेषणत्वद्वारा फलत्वार्थः किंतु भावनायाः प्रवर्तनावशेन समीहितभावात्कत्वात् कामनोपबन्धनं

राम०
४६

साक्षादेव फलत्वसिद्ध्यर्थः प्रकृते च चतुर्था फलत्वप्रतीतिः न कामिनः कल्पनीयत्वमित्यर्थः कामानामुद्देश्यत्वाद्
 देश्यसाहित्यस्य विवक्षितत्वात् प्रत्येकसाधनत्वेन कर्मावगम्यते ततश्च प्रयोगविधिना प्रत्येकफलोद्देशेन प्रयोगः
 विधेर्नात्रैकस्मिन् प्रयोगेनेकफलसिद्धिरित्याह कामोद्देशेनेति काम्यदर्शादेः सकृत्प्रयोगादेव स्वर्गादे फलप्रा
 प्त्यवदिह नेकफलोत्पत्तिरस्त्विति न वाच्यं तत्र नित्यानवरुद्धस्याकाम्यविषयस्याभावादनवकाशतया स्वर्गादि
 पापसाधेत्तत्पापचपापसंसाधेत्तस्यैव स्वर्गादेः फलत्वकल्पनादि हतुन तथा कामानां परस्परनिरपेक्षत्वादित्या
 शयेनाह निरपेक्षस्येति विनिगमनाविरहमाशंक्याह कामनावलादिति न पश्चादिति तस्या समीहितस्य फल
 त्वाभावात् न तु त्वत्तिप्रसक्तिरित्यर्थः ननु युगपत्कामनायां कामवशादपि न विशेष इत्यत आह एवमित्युक्तं
 मंगो निरपेक्षप्रत्येकफलसाधनत्वावगमानुसाराद्युगपदनेककामनास्थले प्रत्येकमेव फलमुद्दिश्य कर्मप्रयो
 गमित्युद्देशाद्विशेषलाभ इत्यर्थः यथेति तत्र यथा फलभूयस्त्वेष्टाया मयि यथा वोदितमेवोद्देश्यकर्मप्रयो
 गतथेहापीत्यर्थः अथ तद्विनिगमनार्थमात्रादित्येकादशेऽनुनः प्रयोगव्यवस्थापनादिति भावः ननु
 सर्वेभ्यः कामेभ्य इत्यत्रोद्देश्यसमर्पकः सर्वशब्दः प्राथमिकत्वात् तत्तु कामशब्दः तद्यन्मत्वात् ततश्च ग्रहत्ववत्स
 र्वत्वस्यापि विवक्षितत्वात् प्रत्येककामना फलत्वं किंतु साहित्येनेवेत्याशंक्याह नचेति इह हि मुख्योपि सर्वश
 ङ्कोद्देश्यसमर्पकः साधेत्तत्वा किंतु निरपेक्षत्वात् कामशब्द एव ततश्च ग्रहत्ववत्सर्वत्वस्योद्देश्यप्रतीतिरिति

हय

साक्षादेव फलत्वसिद्ध्यर्थः प्रकृते च चतुर्थ्या फलत्वप्रतीतेः न कामिनः कल्पनीयत्वमित्यर्थः कामानामुद्देश्यत्वाद्
देश्यसाहित्यस्य विवक्षितत्वात् प्रत्येकसाधनत्वेन कर्मवृत्तयः ततश्च प्रयोगविधिना प्रत्येकफलोद्देशेन प्रयोग
विधेर्नानैकस्मिन् प्रयोगेनेकफलसिद्धिरित्याह कामोद्देशेनेति काम्यदर्शादेः सकृत्प्रयोगादेव स्वर्गादे फलप्रा
प्त्यवधिहानेकफलोत्पत्तिरस्त्विति न वाच्यं तत्र नित्यानवरुद्धस्या काम्यविषयस्याभावादनवकाशतया स्वर्गादि
ः पापसाधे च तपाचपाय च पापसाधे च स्वर्गादेः फलत्वकल्पनादि हतुन तथा कामानां परस्परनिरपेक्षत्वादि
शयेनाह निरपेक्षस्येति विनिगमनाविरहमाशङ्क्याह कामनावल्लापिते न प्रश्नादीति तस्या समीहितस्य फल
त्वाभावात् न तदुत्पत्तिप्रसक्तिरित्यर्थः ननु युगपत्कामनार्थं कामवशादपि न विशेष इत्यत आह एषधीतिक
र्मणो निरपेक्षप्रत्येकफलसाधनत्वावगमानुसाराद्युगपदनेककामनास्थाने प्रत्येकमेव फलमदिश्य कर्मप्रयो
गमित्युद्देशादिशेषताम इत्यर्थः यथेति तत्र यथा फलमस्त्येवायामपि यथा बोधितमेवोद्देश्यकर्मप्रयो
गमर्थेहोपीत्यर्थः अयुत इति कर्मणो रभ्यभावात्वादि प्रत्येकादशेषतः प्रयोगव्यवस्थापनादिति भावः ननु
सर्वेभ्यः कामेभ्य इत्यत्रोद्देश्यसमर्पकः सर्वशब्दः प्राथमिकत्वात् तत्कामशब्दः तद्यन्मत्वात् ततश्च ग्रहत्ववत्स
र्वत्वस्यापि विवक्षितत्वात् प्रत्येकं कर्मना फलत्वं किंतु साहित्येनेवेत्याशङ्क्याह नचेति इह हि मुख्योपि सर्वश
ब्दोऽत्रोद्देश्यसमर्पकः साधेत्वा किंतु निरपेक्षत्वात् कामशब्द एव ततश्च ग्रहत्ववत् सर्वत्वस्योद्देश्यप्रतीतिरिति

सोम. ४
४७

पर्यवसानार्थत्वाभावाद्देश्यविशेषणत्वमेवेति ग्रहे कलवदविवक्षितत्वात्साहित्येन फलत्वमित्यर्थः योगसिद्धि
वार्थस्योत्पत्त्ययोगित्वात् अत्र भाष्ये तत्र सर्वे विशेषाद्योगसिद्धिर्वाक्यस्योत्पत्त्ययोगित्वादिति सूत्रद्वययोग्य
ययोग्यद्वयपरतया व्याख्या एवं चेत्पादिनापि हि अमुष्मिकपरतयापि व्याख्यात तत्र वर्णकान्तरोपक्रमे यथा
भाष्यमेव चेत्सर्वं प्रकरेण सर्वत्र लिख्यते इह तु वै चिन्मायोगसिद्धिर्वेति तिसिद्धौ तस्मिन् लिखितं बोध्यं इदानी
मिति दर्शादेः पर्यायेण सर्वफलार्थत्वेऽङ्गे प्रसंगदिदानीतेषामेहिकामुष्मिकत्वविस्तृतस्यार्थः एवं च दर्श
पूर्णमासयोतिष्ठोमफलानामेवोदाहरणे चित्येयि चित्राष्टादशानां विषयमास्यर्थं बोध्यं भाष्ये कामानिक
मोष्टादशानामित्युक्तेः सर्वेषामुदाहरणत्वमत्रावयति। स्वर्गसाधदिति वाक्यशेषे स्वर्गस्य निरतिशयप्रीति
रूपत्वावगमात्तस्याश्च निरतिशयप्रीतेः योतिष्ठोमादिकर्मो नुगुण्याय दीर्घकालानुभवनिमित्तत्वादिवचनः ख
संभेदावश्यभावेन तथा विधेयप्रीत्ययोगात्तस्याः कर्मभूमितिरिक्ते देशानुभवनीयत्वावेदकात्फलभूमिरियं व
सनकर्मभूमिनिर्तोष इत्यादिशास्त्राच्चेति भावः कामनेति श्रुत्यन्तस्य संतीवनाद्यर्थमेव वृत्तादेः काममान
त्वादित्यर्थः प्रतिग्रहे सति प्रतिग्रहे यश्चादि प्राप्तिरतिरेकदर्शनात्तत्र तन्मात्रमेव कारणमित्यर्थः अमुष्मि
कान्येवेति ततश्चामुष्मिकफलकामेनेवानुष्ठेयमिति भावः अप्रमाणकमिति प्रतिग्रहादेः यश्चादि प्राप्तिनि
यमेयि प्रतिग्रहादेरेव कादाचित्कतया तत्रैवावृत्त्यायोगसंभवात्तयश्चादि प्राप्तेस्तदुपभोगपर्यन्ता एव शा

सोम.
४७

स्वतात्पर्यविषयतया तदुपयोगप्रतिबंधकदुरिनिरुद्धौवाञ्छाद्वेद्ययोगादित्याहुः नन्वेवमस्य पादोपपत्तयः केव
लमैहिकत्वमेव स्यादित्याशङ्क्य चित्राद्यनुष्ठानेपि कचित्पञ्चदशानादनियम एव मुक्तः न च नकारार्थादाविवक्
लाभावेवैगुण्यकल्पनाय समर्थनीयः तद्वैहिकनिश्चयाभावेन वैगुण्यकल्पनानुपपत्तेः कदाचिदिदं पञ्च
दशः कदाचिदमुत्रैतत्तत्र च पञ्चादिप्रतिबंधकदुरितसद्भावयोरेव नियामकत्वात्तत्र कश्चिद्वैद्यः इत्याह विष्णुः क इति
विष्णुः परिष्णुः फलोन्मुखमिति यावत् पञ्चादिप्रतिबंधकदुरिताभावे इदं वैद्विनादिकं परिष्णुं भवतीति त
त्फलमिदं वैवमुच्यते तदुत्सद्भावे तु जन्मांतरे तदुदनुभव इत्यर्थः एवं कल्पनायां व स्यादिवत् कामना तदेहिकत्वा
भावात् स्वर्गादिवत् स्वभावत आमुष्मिकत्वाभावाच्च हेतुरिति भावः देवमदृष्टं पुरुषकारेणाम इष्टमुक्तमिति
तर्कत्वादे चित्रापरिहारग्रंथ इत्यर्थः शब्दप्रमाणं चित्रादिकमित्यर्थः यथा च परिष्णुनाये कर्मणि करिष्यमाण
यात्र प्रतिपत्तेः संप्रत्यभावेपि ऐहिकफलत्वमुपपत्तं तथा एकादशो व स्यात् सूत्रार्थस्तु इहाप्येवा फलयोग
स्य सिद्धिः स्यात् नत्वमुत्रैवार्थस्य फलस्य जन्मांतरेत्यत्रियोगित्वानवगमादिति। समवायचोदना संयोगस्यार्थवत्
त्वात् कालविध्यर्थः संयोगः कालार्थः संयोग इति व्याचष्टे वा जयेयेति नन्वत्र बहस्य निष्ठां सवशादेन बहस्यति स
वधर्मकं कर्म तरेव विधीयते तस्य चानिर्ज्ञेय फलत्वाद्गत्वानुपपत्तमित्यत आह नन्वेति वा जयेयेत्यस्य फल
र्थत्वात् बहस्यति सवांनंगत्वोक्तिश्लोके दृष्टं तार्थेत्याशयेन व्याचष्टे प्रसिद्धस्ये निपुणोपति यः पुरोधा कामः स्या

सोम-४
४८

तदहस्यतिसवनेधर्तेतेतिवचनादितिभावः ननु कालविधित्वेहहस्यतिसवस्यवाजयेयोत्रकालविधिर्वाच्यः न
नुवाजयेयस्यहस्यतिसवायेत्यापूर्वकालविधिः हहस्यतिसवयोरायतिप्रत्ययेनतदंगं स्यैवविधीतुंयुक्तत्वा
दुत्रकालश्चनक्ताप्रत्ययार्थः समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति पूर्वकालं एवतदनुशासनादनः कालविधा
वपिक्ताप्रत्ययस्योत्रकाले लक्षणानुत्पेत्याह तस्मादिति वाजयेयपूर्वकत्वमेवहस्यतिसवस्यविधीयते
वाजयेयपूर्वकत्वंतदुत्रकालपर्यवसितमिति न कश्चिदोष इति भावः एवं च यथा पूर्वत्रयश्चादिफलक
त्वमात्रे वेदकशब्दस्वास्पादनियमः एवंमिह कृस्वारस्यात् कालविधिरिति प्रत्यवस्थानात्संगतिर्वाधा अत्र
प्रकारांतरन्यायेनायतिप्रसिध्यहस्यतिसवस्यवाजयेयोत्रकालविधिरिति पूर्वयत्तो न प्रवर्तयितुं युक्तः
किंतु प्रकारांतरन्यायात्कर्मांतरत्वमंगीकृत्यैवतस्य कर्मानस्य विश्वजिन्यायात्स्वर्गफलस्यवाजयेयोत्र
कालविधिः कालवाचकक्ताप्रत्ययश्चवागात् ननु तस्यवाजयेयांगत्वविधिः अंगत्ववाचकशब्दाभावादि
त्येवपूर्वः पक्षः प्रवर्तनीय इति श्रेय वाजयेये अंगविधावपि वाजयेयशब्दस्य विधेयसमर्पकत्वाभावात्सा
यंपरविधार्थस्य दुच्चारणमिति किंचित्प्रागर्थे सद्वावाहुक्रमंतेति न चेति आह वनीयादिवत्कालस्योपा
देयत्वाभावादिति भावः अनित्यताप्रयोगेन नमिति ततश्च फलवत्फलन्यायेन अंगत्वमेव कर्मांतरस्य न्याय्यं
ननु विश्वजिन्यायात्फलकत्वनमिति भावः वाक्येनेति अंगत्वावेदकश्रुत्यभावे यिनकाचिद्वानिति भा

राम०
४८

नदिनिभत्तः अनिद्वयप्रयोगमिति तत्तद्वत्फलवद्वत्फलन्यायेन अमत्वमेव कार्यतरस्य न्याय्यं ननु वि
यथातथा कल्पनमिति भावः वाक्येनेति अंगत्वावेदकश्रुत्यभावेपिन कश्चिद्व्यतिरिक्तिरवः किंचन ए
व कालत्वमात्रं कार्यः किंतु समानकर्तृकत्वविशिष्टं पूर्वकालत्वमनुशासनाविशेषात् समानकर्तृकत्वं चांग
गित्व एकोपपद्यते अंगप्रधानयोरेककर्तृकत्वस्यैकादशो वक्ष्यमाणत्वादेर्गंगित्वाभावे तु समानकर्तृकत्वं
कर्तृविधानयुरुधैक्येन गौरातपोपपादनीयं स्यान्न च तद्युक्तं पूर्वकालत्वं तु अंगगित्वेपि मुख्यमेवः तस्मा
दुपभयमुख्यत्वानुसारेण गंगित्वमेव स्वीकार्यमित्याशयेनाह वाजपेयमिति श्लोकगततत्प्रक्रियाशब्दार्थ
माह वाजपेयप्रकरणमिति सूत्रार्थवस्तु वाजपेयेनेत्याह सति सवेन यजेत अग्निचित्वात् सोत्रामस्यायजेतेत्यादि
षु समवाये गंगिभावलक्षणे चोदना स्याद्वाजपेयादिति संयोगस्यार्थवत्वादिति दुभयार्थमिति चेत् पूर्ववैषम्ये
राप्रत्यवस्थानात्संगतिं सूचयन्नाह संस्थासंयोगादिति न च प्रधानसमाप्तिमात्रात् संस्थासंयोगोपपत्तिः
सर्वेयोर्गमासेन विधेयत इति तृतीया निर्देशेन करणत्वावगमात्संगप्रधानगोचरभावना समाप्तिपरत्वात् संनि
ष्टतेरप्यर्थः संकर्षे समानतंत्रो वैषम्यव्यधिकरणो प्रतिपादितः न चैवमपि प्रत्ययार्थप्राधान्यात् तदर्थस
मानकर्तृकत्वानुसारं गंगित्वावगमे सति प्रकृतेर्वैषम्येन गंगयुक्तप्रधानसमाप्तिर्थत्वमिति वाच्यं धातुसं

सोम ४
४६

बंधे प्रत्यया इत्यधिकृत्य क्त्वा प्रत्ययस्य विहितत्वाद्वा तु संबंधस्य बंधत्वार्थं संबंधमंतरेणानुपपन्नेः प्रत्ययार्थं प्राचा
न्ये च तत्र गुणतमोऽयं चित्तस्य धात्वर्थस्य धात्वंतर्गार्थसंयोगादि हत्वा प्रत्ययार्थं येन प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यावश्यं
भावात् प्रत्ययानुसारेण प्रत्ययस्यैवात्र पूर्वकालतामात्रपारत्वादित्याहुः **उभयेति** न च पूर्वो मासस्य संस्थोत्तर
कालसंग संबंधस्यायोगादि हत्वा प्रत्ययार्थं भावात् कथमुभयार्थं तेति वाच्यं कालो हि प्रयोगंगप्रयोगश्च सं
गप्रधानविषयः अंगसंबंधश्च प्रयोजनान्वयानंतरभावी तेन कालान्वयात्प्रागेव वै प्रथमप्रयोजनकाल
यां प्रकरणादुभयार्थत्वे सति तदनुसारेण कालसंबंधस्यैव मध्येतरांगसमास्पृत्तर कालत्वमिष्टायेरानेयत्वा
देवं च यद्यपि प्रत्ययार्थसंकोचः आवश्यकः स्यादपि प्रत्ययार्थानुसारेण न तत्संकोच इति न योरो मासमात्रार्थ
त्वं किंतु प्रकरणानुसारेण तत्संकोच इत्युभयार्थं तेति विशेषो बोध्यः प्रकरणेन विनियोगः प्रधानैकैकवा
क्यता कल्पनया भवति एकवाक्यता चावांतरवाक्यस्य स्वार्थबोधनेन समासु नंतरं कल्पनीयाः तस्मात्सिद्धं स
मभिव्यादनयोरो मासस्य न्वयानंतरं न ततः प्राकृत्या च प्रथममेव योरो मासी संयोगेन निराकांक्षस्य वै मध्य
स्य प्रकरणेन सर्वार्थत्वमेवावश्यकमित्याह योरो मासी हीति तुल्यमिति ततश्च संस्थायाः संकोचादुभयार्थ
त्वं वक्तव्यमेवं चेत् स्ववाक्यगतयोरो मासी संयोगनिबंधन एव संकोचो युक्त इति भावः ~~ननु संस्थायाः संकोचः~~

सम०
४६

को वाचकेवला मावाक्यगतयो र्मासी संयोगनिबंधन एव संकोचोक्तं ननु संस्थाश्रुतेरसंको
चायकेवला मावा स्या र्थमेव किं न स्यादित्याशंक्यवाक्यशेषानुसारात् संस्थाश्रुतिसंकोच आवश्यक इत्याश
येनाह तत्रावेति इदं स्पष्टं यो र्मास्य र्थत्वेनाविधानात् तवस्तु तो वैगुण्याभावादाह इति ननु पूर्वपक्षे यो र्मा
मास्यामेव वैमर्धो नुष्ठेयः ननु दर्शयित्वा त्वेकालार्थसंयोगाभावावापत्तेः तत्र वचनायो र्मास्य मनुधि
तो विप्रकारो विशेषादुभयोरंगमिति ततश्च पक्षद्वयेऽप्यनुष्ठाने कस्त्वा किं प्रयोजनं चिंताया इति चेदुच्य
ते मत्र यो र्मास्य तिपाते प्रापश्चितं कृत्वा केवलं दर्शो नुधीयते तत्र दर्शार्थतया वैमर्धः कार्यः पूर्वपक्षे सिद्धो
तेतुनेति अनुत्पन्नो तु कालस्यात्प्रयोजनेन संबन्धात् पूर्ववदिहाप्यंगो गित्वपरतेति प्रत्यवस्थानात् संगतिः अ
त्यंतंति अग्निमारुतस्यान्यथा त्रकालोपलक्षणार्थं तथा अत्यंतपारांशं स्यादित्यर्थः किं कर्मो तरत्वमाश्रित्यांग
गित्वमुच्यते इतदनाश्रित्यस्य आद्य आह अग्निमारुतस्येति अग्निमारुतस्यातन्त्यथा त्रंगत्वमन्यथा त्रानां वा अग्निमा
रुतांगत्वमित्यनियमेन पूर्वपक्षे शास्त्रार्थस्यावस्थितत्वापत्तेः अतो न्यथा त्रानां अग्निमारुतांगत्वमिति व्यवस्थे
ववाच्या न च विनिगमकाभावः आन्यथा त्रपत्तेः परविधिप्रत्ययप्रवणस्यैव नियामकत्वात् विधिप्रत्ययसम
भित्वा तदस्य विधेयत्वौचित्यादेवं चाग्निमारुतस्य कर्मो तरत्वमिधानं दृष्टं तार्थबोधं द्वितीय आह ते मांति
अग्निमारुतस्य सोमोपकारकत्वादन्त्यथा त्रानां पशुरूपकारकत्वाच्चेति भावः अत्र कर्मो तरत्वमिति पूर्वपक्षे

सोम. ४
५०

वज्राद्यान् प्रसिद्धानामप्यनूपाजानामग्निमारुतांगत्वस्य कालस्य च विधाने वाक्यमेदं प्रसंगादिति ध्येयं प्र
योक्तृनं प्रथमपूर्वपक्षे अग्निमारुतार्थानां मनुपाजानामन्यत्वात् सवनीयपश्वर्थी अन्पाजाः स्वकाले क
र्तव्याः द्वितीयपूर्वपक्षे सवनीयपश्वर्थीतया चोदकप्राप्तानामनूपाजानां तत्राश्रित्याग्निमारुताख्यशस्त्रा
गतया विधानात् सवनीयपशवन्पाजाभावादिकृतिष्वन्यत्वात् तत्राश्रित्याग्निमारुताख्यशस्त्रा
गतया विधानात् सवनीयपशवन्पाजाभावादिकृतिष्वन्यत्वात् तत्राश्रित्याग्निमारुताख्यशस्त्रा
ग्निमारुतोत्तरकालविधानात् स्वकालेऽप्यनूपाजानामनुष्ठानेन वा सवनीयविकृतिष्वनूपाजाभावः
तिस्रस्तु कर्मोत्पत्तिपरेः अग्निमारुतादिकालं वाक्येनैव स्यादन्पाजानां प्रयोक्तृनां तत्संबन्धिनानां
ग्निमारुतार्थतया विध्ययोगादिति उत्पत्तिकालविषये कालस्यातवाक्यस्य तत्प्रधानत्वात् अत्र केचिद्दर्श
पूर्णमासाभ्यामिहेति वाक्ये दर्शपूर्णमासप्रकरणसंगतमित्याहुः तदयुक्तं तथा सति प्रकरणान्तरन्या
येन सोमयागांतरत्वावश्यं भावेन तस्य दर्शपूर्णमासांगतया विधानाप्रत्यासीद्वा तासिद्धिप्रसंगतं न च व
हस्यति सवननामधेयस्य धर्मातिदेशकस्याभावेन देवताभावेनाह्यत्वात् तत्र कर्मोत्तरविधिः संभवतीति वा
च्यः द्रव्यसारूप्यादव्यक्तत्वाद्वा ज्योतिष्टोमधर्मातिदेशोपपत्तेः तत्र यद्यपि द्रव्यसारूप्यादतिदेशः अतिदे
शासिध्यर्थत्वात् सोमपदसार्थत्वेऽपि अव्यक्तत्वादतिदेशो अतिदेशादेव सोमस्यापि प्राप्तिः सोमपदानर्थ

सोम०
५०

कथं स्यादप्यारंभस्य प्रकरांतरन्यायेन स्वरसतः कर्मांतरविधिपरत्वात् तदनुसारेण सोमयज्ञेनेत्यननु सोमयज्ञा
नुसारेण प्रधानभूताख्यातान्यथाकरणमिति कर्मांतरत्वमवर्तनीयमेव तस्मात्तसिद्धिस्तसिद्धिप्रसंगान्ने
ददर्शपूर्णमासप्रकरणगतमित्याशयेनाह ज्योतिषोम इति ननु सोमयागविधावप्यित्यनुयादेयकार
लसप्रभिव्याहारात् कर्मांतरत्वं स्यादित्याशंक्यद्वितीयाध्वं व्याचष्टे ददर्शं नोति अनुयादेयसंबंधमात्रेण क
र्मांतरत्वमप्रयोजकं किंतु तत्संनिहितासंनिधानमत एव योरोमास्योरोमास्यायते तेत्यादावकर्मांत
रत्वेन चात्रासत्रिधानमित्यर्थः ननु कर्मांतरत्वाभावेऽपि प्रकृतस्यैव सोमेन यजेतेत्युत्पन्नस्य स्वर्गकामवा
क्येन स्वर्गसंबंधवदनेन वाक्येन दर्शपूर्णमाससंबंधोऽपि किं त्रस्यादित्यत आह प्रकृत इति कृत्यत्र स्पष्टत्वा
कांक्षायां कमिषदसमभिव्याहारेण रुटिति फलत्वावगतेः प्रथमं स्वर्गसंबंधेनेत्रैव निराकृतत्वात् दर्शप
ूर्णमाससंबंधः निरुक्तप्रयोजनस्याप्यंगतया संबंधेऽन्यथाज्ञानामप्याग्निमारुतांगतया संबंधप्रसंगदिति
भावः अत इति सत्रिधौ त्वविभागादितिन्यायेनाग्रनिसोमस्य कर्मांतरत्वासंभवात् पूर्वधिकरण एव निरु
नप्रयोजनानामंगमित्यायेनाभावादित्युक्तत्वाच्च सोमयागस्य दर्शपूर्णमासांगत्वप्रसंगः संभवमात्रेण
निरस्तः नत्वसौ मुख्यः पूर्वपक्ष इति धोतयितुं त्वेष्टव्यप्रयोगः एवं च दर्शपूर्णमासयोः सोमांगत्वमि
ति पक्षस्यैव मुख्यत्वपूर्वपक्षत्वात् पूर्ववदिह विपरिवर्तनभावेन कर्मानंतरत्वादेगप्रयोजनसंबंधपरत्वमिति

सोम-४
५१

प्रत्यवस्थानासंगतिर्वोधा इदानीं मुख्यपूर्वपक्षनिर्णयार्थत्वेन सर्वधेयावच्छेदनापीति प्रमाणाभावादि
तिभावः विधायकेतिदर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टेत्यंशे विधिप्रत्ययाभावादित्यर्थः ननु तदंशे विधिप्रत्य
याभावेऽपि सोमेन यजेतेत्यत्र एव विधिप्रत्ययः सोमयागस्य विहितस्य प्रकृतस्य बुद्धौ विपरिवर्तमानत्वा
त्तं विधातुमशक्नुवन्नव्यवहितव्यतिर्दर्शपूर्णमासावेव विधास्यतीत्यत आह दर्शोत्तरेति कालस्यानुपादे
यत्तयोर्देश्यत्वात् प्रकृतस्यापि कालोद्देशेन विधिसंभवादुद्देश्यकालविशेषणीभूतदर्शपूर्णमासयो
रप्युद्देशेऽप्यविधेयत्वासंभवाच्च नतद्विधिः किं नूत्तरकाले सोमविधिरित्यर्थः न चैवमप्यर्थापत्त्या तद्वि
धिरवश्यक इत्यत आह न चेति कालस्योद्देश्यतायां दर्शपूर्णमासोत्तरकालः तत्र सोमेन यजेतेति प्रसिद्ध
वन्निर्देश्यत्वात् तद्विशेषणदर्शपूर्णमासयोरपि प्रसिद्धवन्निर्देशात् प्रसिद्धयोरेव तयोरिदमहं नानापूर्व
त योर्गदिकालविशेषणं प्रसिद्धं नालभ्यते द्यौर्मरुता आसिद्धवन्निर्देशाज्ज्ञेयमित्येकं श्रुतिद्वयं
पत्या विधेयत्वं स्यादिदं नुवाक्योत्तरं विहितमोलाभात् त्रिगतिः कत्वं दर्शपूर्णमासोत्तरात् सशब्दस्यार्थत्वे भावे
नैत्यातमारतं आभावात्स्वतंत्रं प्रसिद्धावेव दर्शपूर्णमासावुपस्थापयतीति ततोऽपि प्रसिद्धयोरेव ग्रहणमि
ति भावः प्रयोजनं पूर्वपक्षे सोमार्भे दर्शपूर्णमासधर्मैकं कर्मांतरमनुष्ठेयं सिद्धं तेन नैतिस्त्रयं स
कर्मांतरोत्पत्तिकाले विधिसंदेहे कालस्यादर्शपूर्णमाससंभ्यामिति वाक्यस्य कालप्राधान्यादिति फलसं

सम०
५१

र कश्चिन्मात्रसिद्धिः पूतत्वादेः पुत्रगतत्वं विना नोपपद्यत इति तदुपयोगितया पुत्रगतत्वं निरूपणात् संगतिः ॥ २ ॥
 योगचोदितेन स्यादशेषभूतत्वात् सोमस्पर्शपूर्णमासोत्तरकालत्वेभिहितस्य संगतदुत्तराधिकारो वै श्रुते
 नरेष्टेः कालो ह्यनिरूपयिष्यते तत्र च कुमारविपत्तिप्रसंगतजातकर्मान्तरमिति ननु पुत्रजननमिति
 तत्कत्वादस्याश्लेषः प्रत्यवायपरिहार एव फलं ननु एतत्त्वादिकं न च यथावत् जीवमिति जीवनमिति तत्कस्या
 पिदर्शादेः स्वर्गवत् एतत्त्वादिकं न फलं संभवति तद्धतकमिसंयोगाभावाद् तोविचार एवायमनुपपन्न
 इत्यत आह तदिति प्रत्यवायपरिहारो हि न श्रुतः किंतु विश्वजितिसर्ववदश्रुत एतकल्पः तत्र वि
 धेः फलाकांक्षायां श्रुतत्वात् तत्रैव प्रतिष्ठावदर्थवादिकं एतत्त्वादिकमेव फलत्वेन स्वीक्रीयते ए
 तत्त्वादिकं संवधानंतरं च तावत्त्रैमितिकत्वादेः स्वातंत्र्यनिर्वाहान्न निर्वाहार्थं यश्चात्प्रत्यवायपरिहा
 रेश्च तोयिफलत्वेन कल्पन इति एतत्त्वादिकं प्रत्यवायपरिहारश्चेत्युभयमपि अत्र फलं तत्र चोत्प
 तौ निमित्तसंयुक्तस्यैव एतत्त्वादिकं फलमिति निमित्तप्रयुक्तानुष्ठानानुसारितया एतत्त्वादेः स्वातंत्र्या
 भावादेकस्मिन्नेव प्रयोगे एतत्त्वादिकं फलं च कं भवति ननु योगसिद्धिर्न्यायादेकं फलं क्वचिदिन्द्रियावि
 त्वाद्यदर्शनं च कारिणो दिवदे गुणकल्पनया समर्थनीयमिति भावः आधानेति अस्तीनादधीतेत्यात्म
 नेपदेनाधानफलानामास्तीनामाधारगमित्वं प्रतीयमानं तेष्वां फलवदग्निहोत्राद्यर्थत्वेनैव समीहि

सोम-४
५१

जननेमिदं यस्मिन्नाले इत्यनेन पुत्रात्मना तस्य पितुरेव-
तत्त्वादग्निसाध्यादितोत्रादिफलानां कर्तृणामित्वं पर्यवसितमिति भावः पितुरेवेति न तश्च यस्मिन्निति
व्यत्ययाश्च यो न यो निर्वपति स पूतो भवतीति व्याख्येयं यद्वा आत्मा वै पुत्रनामासीति वचनात्पुत्रजन
नं पितुरेवं निर्देश इति भावः येनेति अत्राविध्युद्देशो फलस्य श्रवणार्थवादतः फलं कल्प्य कल्पना सम
ये चार्थवादः स्वार्थावगतं पुत्रगतमेव फलं कल्पयितुं युक्तमित्यर्थः पुत्रफलमिति मयीति पुत्रानुत्पा
द्य संस्कृत्य वेदमर्घ्यं पृच्छति मेवाविदध्यादित्यादि शास्त्रात् पुत्रगणैतत्वादिकं पितुरभिलषितमेवापूतस्य
कर्मनधिकारादन्नाद्यत्वादिहीनस्य कर्मस्वशक्तत्वाच्चाधानादिसंस्कारसिद्धेः तेनोहीनस्य व्युत्पत्त्याभावे
ति भावः आत्मनेपदस्येति शत्रोः कर्तृसंबन्धित्वमात्रेणानुवदस्येव पुत्रस्य कर्तृसंबन्धित्वमात्रेणानुव
गतएतत्वादेः कर्तृणामित्वमुपपद्यत इति सूत्रार्थस्तु वाक्ये शेषेण फलभाक्तेनाचोदिते पितरि फल
संयोगो न स्यात्कृतत्वेनाप्रतिपादितस्य फलस्य तं प्रतीकत्वाभावादिति एवंवा भाष्ये अगानामुपपात
संयोगो निमित्तार्थ इति सूत्रं यथा यद्येक कर्म फलं न स्पेदे को मासः संवत्सर एव न तस्या दध्ययतमानः प्र
मीमेतद्यावाप्यधिव्यामेक कपालं निर्वपेदिति नष्टे कपाले श्रूयमाणायाम्बुधेः न कपालार्थत्वमेव जा
तमुत्रैश्रूयमाणायाम्बुधेः श्वानयो अपीत्याशं को तरत्वेन पूर्वशेषतया व्याख्यायाधिकारांतरपरतयापि

व्याख्यातं तदधिकरणं न रं दर्शयति एवं चेत्प्रादिना यदर्थं पुत्रगतत्वं फलस्योक्तं न विरुपराणां संगतिः ननु
 नना व्यवहितानं न रं मशकं चरादिस्तत्सकालव्यवधानस्यावर्तनीयत्वादवर्तनीये व्यवधाने जातकर्म
 व्यवधानमपि स्यादित्यत आह विनेति अशक्यत्वात् चरात्वादिव्यवधानस्वीकारे पितातकर्म व्यवधान
 मप्रसादिकं सन्य प्राशानस्य जातकर्म नंतये स्मृतेऽनिमित्तश्रुतेर्वाप्येति भावः भवेदेवं स्मृतिबाधः
 यदि निमित्तश्रुतिर्विरुध्येत सा तु न विरुध्यते निष्काया भूतसामान्यवाचितया भूतजननस्य निमित्त
 त्वप्रतिपादकश्रुतेः जातकर्म नंतयेऽप्यविरोधात् प्रपञ्चि स्वसतः प्रतीयने निमित्तानं तयं तथा
 यि स्मृतिविरोधात् स्यात्परित्यागे न दुष्प्रतीत्यभिप्रेत्य सिद्धं तमाह सत्यमिति तूत्रति उत्तरादादि
 रां सौ प्रतिनिधास्येत्यापस्तवचनात् प्राङ्गमिव धनं तं योजातकर्म विधीयते सनप्राशानतः
 पूर्वमित्रेनास्तेनुसूतकमित्यादिवचनाच्च सन्य प्राशानं जातकर्म नंतये न रमिति भावः तस्यैव सूत्रस्य
 वरं कांतरमाह पुनरिति स्वकाल इति यौक्तं मास्यादिकाल इत्यर्थः पूर्ववैषम्येण प्रत्यवस्थानात् संगतिः
 च यन् पूर्वपक्षमाह निमित्तेति तदभावात् प्रयोजनविरोधाभावादित्यर्थः अथिवेति अधिकार्येकदेशः स्या
 त प्राधानेत्यर्थः निरतिगुणमात्रमितरतदर्थत्वादिति सर्वशक्त्यधिकरणसिद्धांतस्यैव कृतसंगानु

सोम. ४
५३

मानशक्तावपि निमित्तवशादं कदेशयुक्तस्यापि प्राधान्यस्य प्रयोगो वक्ष्यते इत्यर्थः एवं यद् दृष्ट्वा पश्यते नैति वाक्य
विहितः पौराणमास्यादिकाल इति विविधपतया संकोच इति भावः असंकोचेनैवोपपत्तौ तत्कालमयुक्तं ल
मित्वा शयेनाह इत्यत इति अशौचाद्यगम इति प्रत्याभादस्य शब्दाहत्वाद्यगम इति नः ~~संकोचो~~
कोमलत्वेन सत्यर्थः प्रधानेनाभि संयोगादंगानां मुख्यकालत्वं वैश्वानर्यो मातिदेशिककालावाधेयि
रहतत्वाध इति प्रत्यवस्थानात् संगतिः अतिदेशेति रहस्यतिसवनमातिदेशात् सत्यर्थः संग
स्येति अंगानि तु विधानत्वात् प्राधानेनोपदिश्येत्तस्मात् स्यात् एकदेशत्वमंगेति एकदेशदेश
कालकर्तृणां संगप्रधानस्य संबंधस्य स्वसाक्षात्तत्वादि भावः एकादशान्याये स्फोरणार्थमेव देश
कालयो रिति दृष्टां तार्थतया देशोपादानं तमेवैकादशान्यायं विदधेति तस्यैवेति चिकीर्षितं स्थितिक
सिक्काले कर्तृत्वमिति कालाये स्यात्फलार्थिनश्च फलसंभोगीभूतसंगप्रधानगोचरः फलभावेना
ख्येव्यापार एव चिकीर्षितो न प्रधानमात्रमंगानुष्ठानभावे फलानिष्पत्तेरत आकांक्षावशात् संग
प्रधानस्यैव कालसंबन्धो न प्रधानमात्रस्यानाकांक्षितत्वादित्यर्थः ननु यथा वा ज्ञेयेन चौरहस्यतिस रणं
वेन यजेति वाक्ये सत्यपि तृतीया निर्देशे रहस्यतिस वयति रित्तांगे मुक्ता प्रत्ययो न कालस्या संकोचः ५३

एवं शरत्कालस्यापि रहस्यतिसव्यतिरिक्तं गेमुसंकोचोस्त्वित्याशयेन शंकते न चिति रहस्यतिसव्यवा
 जयेयं गत्वा तसर्वं गयुक्तप्रयोगग्रहणे रहस्यतियं सर्वकालत्वं स्यात्तत्र तसंभवेति वा धातुजयेयेनेस्वे
 तित्काप्रत्ययोक्त एव कालस्वरहस्यतिसव्यतिरिक्तं गेमुसंकोचः संकोचः शरदिवा जयेयेनेत्यत्र तसंको
 चेन किंचित्कारणं अतिदेशस्योपदेशाये च यादुर्बलत्वेन तसंकोचकलायोगात् तस्मादतिदेशस्यैव सं
 कोच इति परिहरति तहीति संशयशब्दो न वा जयेये प्रकरणफलस्य व्यापारस्य कालविधिरिति तथापि वा
 जयेयेन स्वफले परमापूर्वे निष्पादिते पश्चात्तदहस्यतिसव्यविधानात् फलभावनागोचरस्यापि काल
 विधेर्न रहस्यतिसव्यविषयत्वमित्याह यस्येति न चैवमपि त्वाप्रत्ययवत्तात्तदनंतरमेव कर्तव्यो न स्वक
 ल इत्यत आह त्वाचेति वैमध्यस्तु संस्थाप्यो र्ता मासी वै भूधमनुनिर्वपतीत्यानंतर्यर्थं कानुलान् शरव
 दानीमेव कर्तव्यत्वमिति भावः ननु यदि वा जयेयेन स्वकार्मे कृतं तर्हि रहस्यतिसव्येऽप्यर्थमित्यत आह
 निर्वर्तमपीति निर्वर्तयिवा जयेयेन फलैरेव रहस्यतिसव्यार्यां विधायकवचनवत्ताद्वचनस्यातिभावे न
 वंकल्पत इति भावः यथा यो र्ता मास्यमावा स्यो समुदाययो रन्योन्यसाहित्यं विना फलात् पूर्वसाधनत्वे
 यि यो र्ता मास्यो यो र्ता मास्यमावा स्येति तृतीयपासमुदाया पूर्वसाधनत्वावगमः तथा वा जयेयेन स्यापि

सोम ४
५४

रहस्यतिसवाख्यागं विना परमा पूर्वसाधनत्वा संभवादि ह्यपि तृतीयया समुदाया पूर्वसाधनत्वमेव बोध्यते तेन
रहस्यतिसवानुष्ठानात् पूर्वसमुदाया पूर्वमेव निष्पद्यते परमा पूर्वतु रहस्यतिसवानुष्ठानानंतरं मेवेति मद्
सोमेश्वरमतिः एवमग्निवित्तासौत्रामण्या भजेतेत्यत्रापि च यनेनाग्नि संस्कारनिष्पत्त्यनंतरं विधानादग्नि
संस्कारस्य च यननिष्पत्त्यनंतरं हि ले अग्निधानरूपस्य स्वरूपेण फलत्वाभावे न तत्फलतायाः कृत्वपूर्वनि
ष्पत्तिं पर्यंतं प्राप्तात्सं कर्षे सौत्रामण्याः साग्नि कृत्वंगत्वमेव न तु च यनांगत्वं न वाऽशक्यत्वमिति व्यु
त्थापनाद्वा साग्नि कृत्वनुष्ठानानंतरं सौत्रामण्या नुष्ठेयत्वे सति अतिदेशिककालावाधायकत्वे काले प
र्वणनुष्ठानं बोध्यं स्त्राग्यं स्वगानां रहस्यतिसवादीनां प्रधानेनेककालत्वाभिसंबंधान्मुख्यकालत्वं
प्रधानकालत्वमेवेति इति शास्त्रदीपिकायां मधुसूक्तमालिकारव्यामं चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीयायाद
प्रकरणशब्दसामान्याच्चोदनानासंगत्वं पूर्वसिन्यादेफलप्रयुक्तिर्विचारिता इदानीं फलप्रयुक्ता
पवादः प्राधान्येन विचार्यत इति पादांतरत्वमांतर्येचानुमत्यादीनि अत्रानुमत्ये पुरोदाशमष्टाकपालं
निर्वपतीत्यादीनि विरूपाणि आदित्यामहागर्भिणीमातृभतृत्यादिप्रश्रयागतकानि यवित्रादि
सोमयागात्मकानि वल्मीकवयायां हेम इत्येवमादीनि दविहोमरूपाणि चेत्यर्थः विदेवनादीनि ति

राम०
५४

ति विदेवनं यद्येहीदीयति युत्रेत्यसदेवनमादिपदेन राजन्यजिनातिशूनः शेषमाख्याययते अभिषिच्यत इत्या
 दीनां संग्रहः किमिति इमानि संप्रधानानि द्रुतपातंग एव प्रधानान्यप्रागभूतास्तदर्थं च किमनेन स्वागत्य फले सं
 नसर्वाणि फलवन्ति द्रुतपागा एवानेन फलवन्ति इति संशय इत्यर्थः अस्याचिन्ता स्याद्वा प्रसंगस्यार्थं पुरुषार्था
 नित्युक्तैः फलप्रयुक्तानि ति च तदर्थः ननु यजेतेति यागा नामैव फलसाधनत्वबोधना कथं पूर्वः यज्ञ इत्य
 त आह सर्वेषामिति नात्र यतिः फलकर्म समर्पकः किं नुराजस्य शब्दः फलपदसन्निधानेन तृतीया तत्वेन
 च तस्यैव कारणसमर्पणसमर्थत्वात् तच्च सन्निधानं सर्वेषां साधारण इति सर्वेषां फलान्वय इत्यर्थः ननुराज
 रूपशब्दस्य सर्वसाधारणमेव कथमाग्रेयादिषु योरां मास्यादिशब्दवत् प्रकृतेषु सर्वेषु प्रसिद्धत्वाभावादि
 त्याशं कते यद्यपीति फलापेक्षारण्य रूपवतां प्रकृतानां कर्मणां सन्निधौ श्रूयमाणस्य रूपस्य तस्य प्रकृतस
 र्वकर्मत्वोचिते न तेनैव राजस्य तेनैव प्रकृतकर्मसमुदायात् पात्यभिषेचनीयाव्यसोमयागं तं राजाभि
 षेकेणैव राजस्य त इति राजकर्तृकत्वेन वा राजस्य शब्दवत् तैवैव कृत्यत्वान्न तत्र तृतीयांते न तेन सर्वेषां मेव फ
 लसंबंधो बोध्यत इति परिहरति तथापीति विधिमुक्तौ वैभावना प्रतिपादिकादित्यावत् न चैव यजेत इत्य
 स एव दोष इति शंकां निवर्तयितुमाह अनुवादभूत इति राजस्य शब्दस्यैव कारणसमर्पकत्वेन यजेति विध्युदे
 शा न्वयाभावेन केवलानुवादत्वात् स एव दोष इति भावः ॥ यवस्तु तोभावात् अर्पणान्यायेतामिति

सोम-४
५५

तस्य पशवस्य तृतीयाधिकरणसमर्पकत्वात्संभवात्तैव पूर्वपक्षः किं नु पक्षेः करणसमर्पकत्वमप्युपेत्यै
व प्रकृतानां सर्वेषामुत्पत्तौ वेदकलसामान्यसंबन्धित्वेनावगतानां तद्विशेषमपेक्षमाणानां अनेन फलविशेषः
समर्प्य इति यत्रियोगायागपरा एव किंच मुख्यस्य एतस्य पशवस्य सर्वप्रकृताभिधामिधित्वान्नसमा
नाधिकरणस्य यत्रेयसर्वप्रकृतार्थत्वमेव मुख्यानुसारेण ज्ञान्यलक्षणान्याप्यत्वादितरथा एतस्य
पशवस्य यागमात्रे संकोचाद्वधः स्यात् यत्रेस्तु न बाधो धस्य यागनाफलसंबन्धानिवारणत आतः सर्वेषां
फलार्थत्वमित्येवं एवं पक्षः प्रवर्तत इति ध्येयं एतेषु न बाधः यागनाफलसंबन्धानिवारणत आतः सर्वेषां
तस्य यदपदमिति एतस्य पशवस्य यागमात्राधिकरणविना प्रकृतपरत्वमेव न स्ववर्धमानं एतत्तत्रियः
सूयते गभीरमुच्यत इति व्युत्पत्त्या दुःखमा नावस्य तत्रिय इव वाचित्वस्य एतस्य सोमः सूयते अभिषु
त इति व्युत्पत्त्या दुःखमा नावस्य तत्रिय इव वाचित्वस्य सज्जसोमः सूयते अभिषु त इति व्युत्पत्त्या बमि
ष्यमाणानावस्य सोम इव वाचित्वस्यापि संभवात्तस्माद्यागसामानाधिकरण्याधीनमेव प्रकृतभिधामित्व
मिति सोमिद्यागनामेव एवं च प्रथम एतस्य पदस्य प्रकृतिसर्वपरत्वानिश्चयान्ननुसारेण यत्रेर्लक्षणो
तिभावः इतरत्विति ततश्च इतरेषां क्रतुप्रकारेणैव फलकांक्षां प्राप्तेर्न तत्त्वत्वात् यत्रेः सर्वपरत्वमिति
भावः अत्र क्वचित्सुक्तेषु ननु तेनापूर्वं एव यार्गे विधीयते एतस्य प्राप्यः न त्वेकेन प्राप्तानां कर्मणा एत
से

राम०
५५

५ तिसर्वेषां समग्रानुमितिं शक्यते नन्विती ॥ ननु धाव्यवार्तिके चोदेकवाक्यतयेवल्लिखितान्नवाक्यद्वयमि. ५
 संबंधफलसंबंधश्च शक्यो विधानुसंगे एते वाक्ये राजा राजनिषेधयजेते त्येकं राजसूयेन स्वराज्यकर्मो यजेनेत्य
 परं द्वयमपि समाहृतार्थं एकं वाक्यतया भाष्यवार्तिकयोरेव वा सति वास्तरादि विधायकत्वात् फलवेदेः
 एतत्कर्तृकत्वप्रतिपत्तिरित्येव अधिकारोदक्षितेति दृश्यते तस्यायमर्थः नन्वसकर्मोत्तरविधायकत्वादप्रकृ
 ताफलसंबंधप्रतिपादनपरं वाक्यो न मेव कल्प्यते तच्च सर्वेषां फलार्थांस्तानुसारतया गायत्र्यागसाधारणमे
 व कल्पनीयमित्यत आह द्वयमपीति सत्यपि वाक्यद्वयसूत्रेण प्राप्ते अस्मैव वाक्यस्य द्वे विधेयफलसमर्पक
 त्वोपगम्य तौ फलसमर्पकवाक्योत्तरकल्पना प्रकृतहान्यप्रकृतकल्पनाविशिष्टविधौ पूर्वोत्तरकल्पनादि
 कं न युक्तमित्याहः अतएवेति यदिदं वाक्यकर्मोत्तरविधायकं स्यात्तदा प्रकृतानां कर्मणामेव एतत्कर्तृकत्ववि
 धभावात् प्रकृतकर्ममध्यगतिताया अवेष्टे त्वेवार्थे काधिकारित्वस्यादिति वास्तरादिविधभावे तस्या
 त्कर्तृकत्वात् वास्तरादिश्रवणस्य निमित्तार्थत्वं न संभवतीति अवेष्टुधिकारोक्तं विरुध्येतेति भावः प्र
 योजनं कर्मप्रयोगार्थमेव फलप्रेमानिकर्मोत्तरि धातुलोदेशेन कर्मणामसंकल्पत्वात् पूर्वयद्वा प्रकृतं
 निसर्वाणि फललोदेशेन संकल्प्य निसिद्धं ते तु यागात्मकान्येवेति सूत्रार्थस्तु प्रकरणोऽयमपि राजसूय
 शब्दः प्रकरणशब्दस्य साधारण्येनानामनंगत्वं सर्वेषां समग्रानुमिति मद्यसंयस्यतन्मध्ये विदे
 वनादीनामनंगत्वं युक्तं तस्य विशेषणवस्थायनेन स्थिरिकरणसंगतिरुच्यते माह स्थितमिति सिद्धं

सोम-४
५६

तसौक्यमाह तत्रविदेवनेति पूर्वपक्षसौक्यार्थमाह तदीयेति नन्वेतेनाभिधेयकस्यैवनायकत्वेन विदेवना
देरित्यत आहार्थवेति अवांतरेति निष्कलानुष्ठाने प्रवृत्त्ययोगे त्वानुष्ठानान्यर्थानुपपत्तौ नत्वात् प्रयो
जनापेक्षयाः यत्रानुष्ठानं तत्र प्रयोजनापेक्षानुपपत्तौ चोदनात् तत्रानुष्ठानान्यर्थानुपपत्तौ विदेवनादी
नामभिधेयनीयप्रकृतंगमध्यतितत्संदर्शदृष्टेनां वांतरप्रकरणेनाभिधेयनीयांगत्वमित्यर्थः तत्रेति
अनुष्ठानं हि अत्रानुपपत्तौ भावनावगत्यनंतरमुपनिषन्ति तेनानुष्ठानावगमात् प्रागेवभावनायाभावा
निष्ठत्वस्वाभावात्प्रयोजनाकं हेतियत्रोत्पत्तिः तत्रैव प्रयोजनापेक्षानुपपत्तौ तत्रेत्यर्थः विदे
वनादिकानामिति यद्यपि ते त्रितीयशाखायामभिधेयनीयप्रयोगमध्ये दिशोत्पत्तौ रात्राभूदिति पंचाङ्ग
नृप्रयत्नतिन शेषभावात्प्रयत्न इति विदेवनादिनाम्नायसमाहस्यैकविंशतिकपालस्यैवैश्वदेव्ये त
चामिहायुस्विष्टकृते समवायतित्यभिधेयनीयांगे दिशोवमुक्ता अयात्रमुखाहेतो नत्वेखाहेतयत्न
येन हयतये स्वाहेतितिस्र आहुतीर्हेतौ नत्वेखाहेतयत्न
रूप्यभिधेयनीयांगसंदर्भेत्वांतरप्रकरणमिहानिर्वायतयाप्येतयोर्मास्मानं नास्तीति कृत्वा तच्चिन्त
येदमिति तृतीय एवास्माभिः प्रतिपादितं ननु विदेवनादीनामनुष्ठानसमये प्रयोजनाकांक्षा विरहे
पि कृत्यत्रिसमये सदपेक्षातये वाभिधेयनीयवांतरप्रकरणेन त्वं किं न स्यादित्याशंक्य कृत्यत्रिका

एम०
५६

लीनप्रयोजनाकांक्षायां प्रागेव शोते नैवमित्याहाभिषेचनीयांतरेति वाधेनेति प्रकृतिलिङ्गाधिकरणान्या
 मेनेति भावः एतेनैतन्नसन्निधित्वा पूर्वपक्षे इहावांतरप्रकरणेनेति अपौ न रुक्तिः सूचिता प्रयोजनं
 व पक्षे देवादिभिषेचनीयप्रयोगमध्यविदेवनादीनामननुष्ठाने तत्प्रयोगसमाप्त्यनंतरं स्मरणं तेनानु
 पुनरनुष्ठानं सिद्धं ते तु अभिषेचनीयप्रयोगसमाप्त्यनंतरं मन्त्रिक्रमविपर्ययासमाप्त्यनंतरं पूर्वकं विदेव
 नादीनामननुष्ठानं यद्वा कस्यचिदंगं तदंगं शंकापरिहाराय कर्मोभेपरिगणनस्य नशास्त्रपरिभार
 त्वादित्यदिनाचार्यैरुक्तत्वात् पूर्वपक्षे अभिषेचनीयारंभे परगणनीयानिविदेवनादीतिसिद्धांते एतत्सू
 यारंभ इति सूत्रार्थस्तु विदेवनादिकं यस्याभिषेचनीयस्य प्रयोगमध्यस्थं तदंगं तन्मध्यपातादिति प्रक
 रणविभागे च प्रतिषिद्धं भयं एवमधिकरणद्वयेन यागानां प्राधान्ये अग्र्यानां संगत्वे स्थापिते यागानाम
 यिनसर्वेषां प्राधान्यमित्यासेपातसंगतिः ननु स्वागत्यवाक्ये नैव प्रयोजनाकांक्षा शंतेः अंगानि संबधे
 नुपपन्न इति शंका निराकुर्वन् पूर्वपक्षमाह तत्रेति प्रकृतसर्वयागपरत्वाय प्रकरणेनैवमिति भावः सा
 दादिति निरपेक्षेण स्वशब्देनेत्यर्थः षष्ठी निर्दिष्टेति इयं हि षष्ठी षष्ठ्यन्तस्य सार्थप्रत्ययेनेति विहितदिगो
 गतत्वात् षष्ठीसमाजार्थानामवतितस्याः इयं प्रत्ययविभक्तिर्वेन न द्रष्टव्या प्रत्ययानुसारेण न च संवधवाचि
 न्याः शेषव्याः प्रबलत्वात् तत्र षष्ठीप्रतिपाद्यसंबधसामान्यस्य विशेषाये सायायोग्यता बलादंगगी

सोम ४
५७

भावसंबन्धे सत्युपसर्गोदक प्राप्ति समय एव परांगत्वेनावगतानां सोम्य चर्वणं त्वांसंमवादपूर्वस्य सोम्य
स्यैवोपसर्गत्वमित्युपसर्गान्यपरावर्त्तनीति भावः यथा कथंचिदि ति। सोम्यत्वं तत्तत्तासासीयेषा
स्तिक सर्वत्वावसंलंबनैवेत्यर्थः उपपदविभक्तेरुक्तं दुर्दोषत्वं निरस्यति अंगगीभावमात्र इति यदांत
रानर्थक्याद्वां वृत्तीत्वं स्वारस्य इति निरति भावः ननु तत्तु भयानुग्रहापकां लंगत्वं चेत्तु भयं विधीयनामि
त्यत आह तथा चेति प्रयोक्तृत्वं पूर्वोधिकारावत् सूत्रार्थस्तु पुरस्तादुपसर्गो सोम्येन प्रचरति अतएवावे
रादपरिच्छेदे सवेनेति सोम्यत्वाच्छेदेः प्रकृत्यगत्वाविशेषेपि उपसर्गगत्यैवोपसर्गत्वपुरस्तात्तोभय
विधानस्य वाक्यभेदप्रसंगेन विप्रुति सिद्धत्वे सति वृत्तीरतीयाभ्यामंगत्वस्यैव न्याय्यत्वादिति सूत्रवद्दोक्तं हे
नुत्वादितरस्य प्रधानं स्यात् यथा सोम्यस्य फलार्थत्वादनंगत्वमेव मिहायि ति प्रत्यवस्थानात्संगतिः ति
स्वरत्वा मनस्यस्य मनस्य देवाये सताताः कुमारः समनसस्तान ह मिति मंत्रस्य आमनसस्य मनस्य देवा
ये सताताः समनसस्तान ह न कुमारमित्येवं द्वे विधा संख्या संपत्तिः। समप्राधानेति। यथा संग्रहणी प्र
धानमेव मिमेपि प्रधानं भूता इत्यर्थः नत्वाये प्रादिवत्समप्राधान्यं तद्वत्संहत्यैकफलसाधनत्वाभावा
दिममेवार्थं सूचयितुमाह ग्रामेति। संग्रहणी इति विकृति भावनायाः कथं भावमपेक्ष्यमाणायाः सति
हितमपि पदार्थमकृषोपकारकत्वात्परित्यज्य प्राकृतेरेव प्रथमं संबन्धनिराकांक्षत्वादिति भावः नन्वेव

राम ०
५७

८५ नुपाजाः संज्ञा ह एषा यी एव ते च प्रहता आह ता अपरार्था विहत्या आता आत्मा को ह्येव ग संते न श्रु यावत्प्रा कृत ग्रह संज्ञा ग्रहाणा
 कांक्षायां अनुवृत्तेरकोक्षायां प्रकृतेषु गृह्या सा लेखु न न चो पतिता आन न हो मा ० ८

नक्षत्रेषां बुद्धो मवदाम न हो माना मा कांक्षायाः संज्ञा ह एषा कांक्षायां तथाप्य अन्वयो स्त्वित्यत आहामनेति
 परिधि मंत्राणां संनिध्य विशेषेणाम न हो मांगत्व स्यापि संभवा त्रयवधायकत्वमेवं च यत्प्रयार्त्तनां पुरस्तात्
 कृपातवहिरात्मन सत्ता नां दध्यं द्य द नूपाजा नाम परिष्ठा स्वर्गा लोक मय क्रामे तन्म भेत्तु हे नीति कीर्त्यमान
 प्रयाजा नूपाजा योरप्याम न हो मा र्थो ययनेन सां प्रहृति प्रकरण स्य शं प्रसक्तिरिति भावः तथा सतीति पुनर
 नुसंधानस्य पुनरा नान प्रायत्वा त सकृदा स्नान रूप वाध इत्यर्थः अनये स्यतेति द्यौदक प्राप्तेरेव कथं भा
 वा कांक्षा शां त्या तदा कांक्षा लक्षणा प्रकरण भावेपि सन्निचितत्वा प्रमाणेन कृप हो मा दिवदंगत्व संभवा
 न्नागतित्व कमित्यर्थः आमनेति आमन हो र्म नां दर्वि हो मत्वेन प्रयाजा नूपाजा भावाद त्यता प्राप्ति तद्विधा
 ने गौरवादि ह कीर्त्यमानाः प्रयाजा अपि सदृश इत्यवर्त्तनीयं तेष्वा मपि प्रकरण आद्यत्वमित्यर्थः । परिधी
 तिः परिधेरंग प्रधानार्थत्वे दर्वि हो माना म एव त्वेन तदा द तिदेश भावात् परिधेः नूपाजा देन मंत्रमात्र विधाना
 नुपयत्ने विशिष्ट विधौ गौरवाच्च परिधि मंत्राणां मपि संज्ञा ह एषा र्थत्वे सति संज्ञाते मूत्रमा समिति परिधीन
 परिधातीति ते त्रिरीयणां स्वार्थो विधायकै रसंबन्धियदैः शाखांतरे परिधि मंत्रै र्वा व्यधाना न्यवा वा यात्रा नुम
 त्यन इति न्यायेन तद संभव इत्यर्थः न चानुषंग संभवे प्यार्थ वादि क फलत्वेन प्राधान्यं युक्तं तथा सति प्रया
 जा दीना मपि तत एव प्राधान्या यत्रेति भावः सूत्रार्थस्तु फलवत् संज्ञा हि एषा दिक मितर स्या फल स्याम न हो

परिधि मंत्र

सोमा-४
५२

मादेः प्रधानं स्यात् कुनसेषामफलत्वं यवाद्यानानुष्यत इत्यनुषंगभावोक्तहेतुत्वादनुषंगसंभवेन फलवत्त्वं
संभवादिति दधिग्रहोक्तेनैमित्तिकश्रुतिसंयोगात् अंतरितः यागान्च हि कृतः यच्च विस्मृत इति यावत् आ
वृत्तेतेदृष्टत इति यावत् देवतांतरित्वं इति यद्युक्तमिति त्वमिति भावः एवं चामनहोमानां फलश्रुतिसं
योगावाभात् फलार्थत्वेभावे दधिग्रहस्य निमित्तश्रुतिसंयोगात् त्रैमित्तिकत्वमिति प्रत्यवस्थानात्संगतिर्वाधा
ननु येषां प्राथम्येनैकं श्रुतित्वमित्याशंक्य नानुपपन्नं प्राथम्यमेव शब्दार्थं किंतु प्रशस्यतमत्वमित्याह प्रश
स्ते नि चंचलः कर्तृचित्कनरः ततश्च कर्तृचित्कने नैमित्तिकपेक्षया सार्वत्रिकत्वात् त्रितयः प्रशस्तः असुखात् प्र
सिद्धप्राचुर्यात् प्राथम्यमेव तेषां शब्दार्थः तथा त्वयितद्वत्तादेव नित्यत्वं सिध्यतीत्याह अवेति नियोगतो
नियमतः यदि शब्द इति। सप्तम्यादिदिशब्दार्थः तथा त्वयितद्वत्तादेव नित्यत्वं सिध्यतीत्याह अवेति नि
योगतो नियमतः यदि शब्द इति। सप्तम्यादिदिशब्दार्थः यद्यदेनेति कर्तृचित्कं हि निमित्तं भवति
तच्चोद्देश्यमधिकारि विशेषाच्च ततश्चादृशेन यद्यदेने कर्तृचित्कत्वमधिकारि विशेषात् तद्वेश
श्रुतं भवति तादृशयुक्तमिति तत्त्वावगतिर्वाच्या तादृशश्रुतं कर्तृसमानाधिकरण एव यस्य ग्रहं न दहति
यस्याश्विने सप्तमाने सूर्यो नाविर्भवति यथा हिताश्विनप्रत्यमिवाचरेत् यं सप्तम्येन त्रित्यादिदिषु
यजमानात्मककर्तृसमानाधिकरण यद्यदेन ग्रहदाहादेः यजमानांतरव्याप्यवगमेनासार्वत्रिकत्वप्रत्या

एम०
५२

पुनरुपस्यग्रहानुदहति सत्रिवेद्येदितिकर्तृसामानाधिकरण्यस्यैवाधिकारिविशेषणसमर्पकत्वश
क्तैः यस्मैति। यच्छब्देनोद्देशश्च उच्यते देवतासामानाधिकरण्यस्यैव तद्विधेति तदीयद्रोहप्रतिपादनमात्रे
पलसंज्ञात्वेन कदाचित्कत्वेन चाधिकारिविशेषणत्वेन तत्समर्पणसमर्थकत्वादेवतासंबन्धिनः कस्यचिद
विधानेन देवताविशेषणपक्षस्योद्देशकत्वाभावाच्चननिमित्तत्वावगम इत्यर्थः अथवादेति इत्यमरग्रहः प्र
शस्तः यदेतेन देवतांतरायप्रयुक्तदोषोपनिहन्त्यत इत्येवमर्थवादमात्र इत्यर्थः सूत्रेऽश्रुतिसंयोगादेवतांत
रण्यनिमित्तश्रुतिसंयोगादित्यर्थः वैश्वानरस्तु नित्यः स्यात् नित्येः समानसंख्यत्वात् मुख्यमुख्याग्र्यां भव
मग्निं पूर्ववदिति वर्तमानापदेशत्वात् पूर्ववत्संवत्सरभरणनिमित्तापरिहारकीर्तनमर्थवादमात्रमित्यर्थः
इहापि पक्षेनोद्देश्यसमर्पकः यः संवत्सरसंभत्वाच्चिनुते स आर्त्तप्राप्नोतीति सेवमन्वितस्य यच्छब्दस्य उद्देश
कत्वायोगादिति भावः यच्छब्द इति अप्राप्तस्यावभरणस्यानुवादायोगादालस्यादिना प्राप्तस्याभरणसंभ
वत्वेत्यनेन अनुवादे सति योनविभयात् सनिर्वेद्येदित्यर्थः पर्यवसानेन यच्छब्दस्य उद्देश्यकत्वसंभवतीति
भावः सूत्रार्थस्तु त्रीणि तानि हवींस्त्रिभवंति त्रयमेतल्लोकपेष्मलोकानां लोभायेति नित्येर्लोकैराग्रावेस्म
वादित्येवैश्वानराणां हविषां समानसंख्यत्वात् त्र्यल्लोकवदेव हविषां नित्यत्वावगमादेवैश्वानरे नित्यः स्यादि
ति षट्चिन्तिः पूर्ववत्स्यात् अतिदेशिकी संगतिः चिनमः इष्टकाप्रस्तारः नित्यानेमिन्निकीवेनिसंश

पूर्वत्रार्थवादोपनीतत्वादस्तुनेमित्रिकत्वं प्ररुते त्वत्वं नानुपस्थितं फलं कल्पनीयमिति युक्तं संगतत्वं मति
 वैधर्म्येण प्रत्यवस्थानात् संगतिरिति सूचितं न च कर्मपरत्वे लक्षणो दोषः कालवाचित्वे उद्देश्यस्य कालस्याप्य
 राहुविशेषार्थयोगेनापराह रूपदानार्थक्यप्रसंगेन तदानर्थक्यापेक्षया लक्षणयात्प्रायत्वा दिति भावः न च
 यमपि अनाहिताग्नेर्दर्शभावेन कथं पितृपक्षे दर्शनात् न चानाहिताग्निविषयस्य पुरुषार्थत्वमाहिता
 ग्निविषयस्य कृत्वर्थत्वं च संभवति तथात्वे अमावास्याया अपराहूद्देश्यमावास्याशब्दस्य आदित्याग्नि
 पिंदपितृपक्षे कर्मपरत्वमनाहिताग्निपिंदपितृपक्षे कालपरत्वमिति वैहृष्यापत्रे रित्यत आह नाहिताग्नेरि
 ति अनाहिताग्निविहिताग्रपणदिवत्तस्य सान्नाग्निसाध्यकर्मोत्तरत्वात्त्रकोपि दोष इति भावः समानाधिक
 रायेति कर्मवाचित्वे अमावास्यापराहूशब्दयोरेकार्थत्वे तत्त्वाभावात् समानाधिकारण्येन स्यादिति भावः
 कालस्योद्देश्यत्वेपि विधेयत्वेन न द्विशेषणविवक्षाया ग्रहाधिकारो भट्टसोमेश्वरेणोक्तत्वात् अमावास्या
 कालवाचित्वेपि नापराहूशब्दानर्थक्यं यदापराहूशब्दमावास्याविवक्षोपपद्यते रिति ध्येयः कालसंब
 धेति अद्देश्यक्यः तस्य च साधेत्वात् तद्विशेषणार्थे ~~न च~~ अमावास्याशब्दस्य कर्मविशेषसंज्ञात्वेपि तत्रय
 था कालसंबंधमपेक्ष्य तत्तर्थादिधिकारोक्तं मत्स्यमिः मनुवचनस्येति अत्रापि दर्शशब्दः उक्त
 युक्तेः कालिपरो न कर्मपरः कालपरत्वे च सति आहूशब्दो नपि पितृपक्षपरः अस्य प्रत्यक्षश्रुतितो

सोम-४
६०

मावास्यायामेवविहितत्वेनतदन्यात्राप्राप्त्यानत्रिवेधायोगात् तस्मात्कालवाचिदर्शशब्दानुगुणायतश्चा
द्वशब्दोपिमासश्चाद्वयपर इतिभावः ननु मासिमासियद्दर्श इत्यादिस्मृतेर्मासिश्चाद्वस्याप्यमावस्याव्य
तिरिक्तकालेनप्रसक्त इत्याशङ्क्यापस्तवचनात् प्राप्तिमाह सर्वेष्टिति प्रयोजनं पूर्वपक्षेदर्शविकारेषु
परत्रिसिद्धंतेनप्रवृत्तिः आधानंयोरोमास्यावेदुक्तं दर्शकरिष्यते अनेगमित्यत्रश्रुत्सन्नेचनक
रिष्यति भाष्योदाहृतश्लोकोक्तं चैतन्नाथस्त्वमावास्याशब्दस्यकालवाचकत्वेनस्वशब्दमिहितकाल
योगित्वात्पितृयज्ञोनेगस्यादिति पश्वंगारशनास्यात्तदागमेविधानात् पितृयज्ञस्यदर्शगत्वेकालवाच
कशब्दवाचैधवदिकं हकस्यापिवाधाभावात्पश्वंगारशनेतिप्रत्यवस्थानात्सगतिः द्वितीयाचोदक
प्राप्तशनातोद्वितीयेत्यर्थः ननुतद्वतेतितृतीयांतस्यपश्वन्वयायोग्यत्वात्तनयस्यगत्वमित्यतश्चा
हनेतितृतीयांतयकृत्तयकेवलतत्त्वत्प्रातिपदिकार्थस्यैवपश्वन्वय इष्यते नचतत्रायोग्यत्वेनचतृती
यांतयकृत्तयप्रातिपदिकार्थस्यपश्वंगत्वबोधकश्रुत्यभावात्तदनंगत्वापत्तिः समभिध्याहारलक्षणा
वाक्यादेवतदंगत्वसंभवादित्यर्थः तदेवाभिनीयदर्शयति तद्वद्युक्तमिति ननुतद्वद्युक्तमात्रेयमित्य
क्तैतद्वतोपिदेवतान्वयात्प्रदेयत्वस्यादित्याशङ्क्यप्रश्नोयुगदेवतवतादेवतायाचान्वयेनतद्वद्युक्त
त्वाकरेणदेवतान्वयाभावात्तनत्रिवृतः प्रदेयत्वंतस्माद्वधनद्वारापश्वंगत्वमेवतद्वतः नचैवमपिश्रुतोय

राम०
६०

करागरेवनदंगतास्तु किमश्रुतवंधनेनेतिवाच्यं चोदकप्राप्तवर्हिर्ष्यामेवद्रुपाकरणसिध्यातादर्थ्यस्य
दृष्टार्थत्वापत्तेः तस्मादर्थेनैववंधनेनतदंगत्वमित्याह साचेमिनत्वेवतुतेतितृतीयायाश्रयनत्वयः नचतथा
सतिइत्यभूतलक्षणतृतीयायाश्रित्यतृतीयांतस्येवप्रशान्त्ययोगीक्रियतामितिवाच्यं कारकविभक्तौ
संभवतामित्यंभूतलक्षणतीनपास्वीकाराद्योगादेवमपियुपपरिवीयेसंशयान्वयाच्चेत्यत आहयेयमि
ति व्यापातपति अंगपतीतिधावत् एवंचयूपैरशानाव्यापायेत्यर्थः पर्यवसानातेंद्रूपमितिद्वितीयानुवाद
त्वात्सप्तम्यर्थो यद्रूपश्वर्थोपिहिरशानायेव्यापारितासतीतस्यरुटिमानंतनयत्येवत्यार्थिकप्राधान्याभि
प्रायाद्वितीयेतिभावः ननुप्रश्वंधनार्थेतस्येवचोदकप्राप्तारशानेत्यत आह येनेतिसिद्धांतैपिचोदकप्राप्तय
पसंस्कारकशानंतरस्यागोमीयकालकस्यविद्यमानत्वाद्वितीयस्याशानायाः समुच्चयएववाच्यइति आ
वश्यकेसमुच्चयेसतिदृष्टार्थत्वापेशुरशानयेवसमुच्चयइतिभावः यूपार्थत्वंहिरशानायापरिव्याणद्वारावाच्यं
तदेवत्वसिद्धपरिव्याणस्यैवशानार्थात्वादित्याशयेनाह तदर्थेचेतिरशानयाभावमानमपिवरिव्याणंनय
पार्थम्यार्थत्वप्रसंगात् किंतुदृष्टार्थत्वाशानार्थमेवपरिव्याणमित्यर्थः एवंचपरिव्याणस्यरूपार्थत्वासंभ
वाद्रूपएवपरिव्याणार्थः सनरशानार्थइत्याह यूपोपीति यत्रकचनस्थारोप्रतिमुक्ताहिरशानाप्रश्वनय
क्रमणपकल्पते नान्यथातेनस्थारुस्थानीयत्वाद्युपोपरशानार्थइत्यर्थः दावेति यूपस्यापीवदेदशक

सोम-४
६९

आवेबंध नष्टापश्चात्ता संभवात्तयं प्राभाकरसुतेष्टव.

योऽनयापरिमाणोऽनित्यपरिहारादर्थजायत इति भावः सर्वमिति इदमुपलक्षणं पूर्वप्रक्षेपश्चिन्त
 ग्रहणहीनोऽपनिष्क्रम्यपरिग्रहयतीति वाक्यान्तरमनर्थकस्याप्यपरिग्रहात्स्य परसंस्कारार्थत्वस्य पूर्वप्र
 क्षेपेति प्रेतत्वेन तद्विधायकत्वेनार्थवत्त्वात्तद्व्यवधानं कथं प्रतीयते तत्रैव कौशिकप्रवृत्तमावेवं च नूतनमर्थक
 मसमर्थत्वात्संभवत्कथं प्रमाणकमते पूर्वसंभवादित्यपि दुष्प्रश्नः सिद्धं नैतदावस्य परसंस्कारकत्वेन परिग्रहा
 त्वाविधायकः इदं तु वाक्यं तदा कथं प्राप्स्यश्चिन्तग्रहणोत्तकालं परिग्रहात्तत्रार्थप्राप्त्याऽऽना तस्याऽऽशानात्
 त्वादिशानादित्यपि करणन्यायेन शानाधर्मसाधारण्यप्राप्त्यत्रैव त्वानुद्यपरिग्रहोत्तरकाले प्रगावि
 धत्त इत्युभयोऽपि सार्थकत्वमिति ननु वदनार्थत्वात् स्वस्त्वस्यैव कहे शान्तराशानावस्थितमिदं
 मिति प्रत्यवस्थानात्समिति तस्यैवोदिति इह स्वरोऽप्युपादुष्यहानमिति त्वेव न न्यूनं च तथोक्तमिदं
 स्वस्त्वस्तु करोतीत्यस्यैव पात्वरोऽप्युपादानार्थकत्वस्यात्र सिद्धं न्यादितीयप्रसङ्गाद्यपूर्वप्रक्षेपानुमिते तस्मा
 दिह स्वरुः मश्चेतनार्थ इत्येतावन्मात्रमेव व्युत्पद्यते एतदधिकारसिद्धयश्चेतनार्थत्वमंगीकृत्यैव तत्र
 सेः स्वदित्तत्वादि प्रयोगोऽप्युपलक्षणः एवं च मुख्यस्यैव प्रसङ्गस्यैव प्रसङ्गानुकारितिरुपादानार्थ
 त्वं तत्र व्युत्पादितं तत्रैवात्र सिद्धं तेवैव गनिमनुरुपादानं स्वस्त्वपि वाक्यशेषतामेवाक्यात्तरागतशेषतामेव
 परिग्रहोपादानं प्रत्येति मदीशोऽप्युपलक्षणं स्वस्त्वपि वाक्यशेषतामेवाक्यात्तरागतशेषतामेव

सत्यासंभवं च सामान्यार्थकवक्ष्यो विप्रतिपादनायोगात् स्वरोर्ध्वपार्थक्यं अदृष्टार्थत्वप्रसंगाच्चोक्तार्थत्व
स्वरुपिह स्वरुपेति अवयवेति व्यतिरेकशब्देन तत्तद्व्यतिरेकसंबन्धत्वात् यथावयवसंबन्धनिर्वाचनाप्रवृत्ति
त्यर्थः यद्यपि दृष्टादृष्टसंस्कारसमूहात्मकद्रव्यवत्त्वं स्वरोर्ध्वसंभवति तथापि तदाधारवत्तावयवत्वाभिप्राय
वृत्तित्याशयः प्रयोक्तृत्वं सर्वपक्षे सोमे अग्नीषोमीयपञ्चतनेनेव प्रतिप्रति सिद्धेः नानुबन्धार्थं धारणां तथा यथा
गतो यस्य कस्यचित्परो रत्नसिद्धिर्नैतु यावदनुबन्धोत्पन्नधारणं प्रकृतो न सर्वे धासंज्ञनमिनिस्त्वात्थस्तु
स्त्वाभिप्रायं गत्वा तस्य स्वसंस्कारोतीत्यस्य वृत्तेन स्वरुपं तं द्रव्यं करोतीत्यर्थपर्यवसाने सति प्रमेकदे
शतपातदगत्वौचित्यादिति दर्शयतीति सास्योरित्याप्रधान्यविशेषात् इतोऽं कालयोगादितानां माद्यारप्र
याजादीनामित्यर्थः यो र्णमास्यधिकरणं पुनरुक्तिमाशंक्याह एयमिति एतत्स्य वदित्यनेनेवार्थो दोषस्तु
यवाक्ये प्राकृतो यो यं समप्राधान्यानां संगतिविविचारस्तत्संगतिप्रसक्तविविचारं तदिति परि समायेहानी स
वविविचारः क्रियत इति संगतिमपि सूचयति ननु व्युत्पत्त्यत्र त्वा एतत्स्य मो नमो प्रतिपातं अमुक्तं न तु दर्शय
र्णमासनामः तस्य विद्वद्वाक्येन व्युत्पादितत्वेन प्रसिद्धार्थतया प्रधानभूतस्याप्यव्याख्यातस्य कोस्य भोतिन्यायेन
नामानुरतेरेव व्याख्यातत्वादि तत्त्वाहनामेति विद्वद्वाक्येन समुदाय एव नाम्नो व्युत्पादनात् समुदायस्य च याग
त्वाभावेन तत्परत्वेनेत्येते तत्त्वा प्रसंगेन प्रधानस्याख्यातस्य स्वार्थपरित्यागाप्रत्याप्रकृते कोस्य भोतिन्यायानवतरेण

गण इति स्वयं चेतुर्वधनार्थत्वेन दृष्टार्थत्वात् तत्पशुवधनार्थं शानाभेद आवश्यक इति भावः ननु परिशीयोपाक
 तैर्व्यनान्यथातेनेकस्मिन्परिवीयोपाकते अथरस्यापितथैवोपाकतत्वात् तदर्थं परिव्याणावृत्तौ शानाभेदः सिद्धे
 दित्यत आह इत्यास्तामिति एकस्मिन्परिव्याणसर्वेभ्यः पूर्वमनुष्ठिते सर्वेपरिवीयोपाकतामवत्येवनचानंतयोर्थं
 परिव्याणैर्विज्ञेयैकेति सैतंत्रत्येवोक्तमिति भावः सूत्रार्थस्तु पशुवधनार्थं शानाभेदविधानात्वाक्येन
 पशुसंवधमागमविधानादिनिर्वाहदिति शब्दस्यापितद्वयशेषे यो र्णमासि पर्यायत्वेन प्रसिद्धार्थत्वादित्य
 पिदृष्टं तथा च दर्शवा एनयोः पूर्वः पूर्णमास इतराः अथ पशुर्णमासी पूर्वमास इतेतदयथा पूर्वक्रियते त
 त्वं मासमासः सास्वत्ये चरुं निर्वपेत् सास्वते द्वादश कपालममावास्या वै सास्वती पूर्णमासः सास्वान
 उभावेतौ यथा पूर्वकल्पयित्वा भत इत्यत्र दर्शवा एतयो रिति दर्शयशब्देन निर्दिष्टस्यामावास्यावै सास्वतीति
 अमावास्याशब्देन युनः परामर्शदमावास्यादर्शशब्दयोः पर्यायत्वेन तथा यो र्णमासी पूर्वमास इति यो
 र्णमासी शब्देन निर्दिष्टस्य पूर्णमासः सास्वानिति पूर्णमासशब्देन युनयः परामर्शं यो र्णमासी पूर्णमासश
 ब्दयो रपि पर्यायत्वेन प्रसिद्धार्थत्वात् ताम्रः प्रसिद्धार्थत्वमित्यर्थः प्रयोक्तृनं यो र्णमासधिकरणवत् योतिष्ठेमे
 तुल्यान्यविशिष्टहिर्करीणं पूर्ववदाख्यातस्य नामधेयपरंतत्रत्वशंकावारयति नामधेयमिति तद्वदिह वाकां
 तरे प्रसिद्धत्वाभावादिति भावः ततश्च पूर्ववैलक्ष्येण प्रत्यवस्थानात् संगतिः सूचिताननुवाकांतरप्रसिद्धत्वाभावे
 यित्येति विस्तोमास्येति योगस्य सोमयागसंबन्धान्ननुसारेणाख्यातस्यापि कांस्यामोतिन्यायेन तत्रैव रत्नियु

~~संज्ञायाः सावात्त्रोत्राकांशमात्मिका ननु ह्रीतो ननु पि प्रतापवर्धनं च विनिश्चयः~~

ॐ

एतत्
६३

वीयागांगत्वेपिकथं त्रिरदादीनां सर्वयागांगसंबंधसिद्धिरित्यत आह सोत्रीयासंख्येति त्रिरदस्य सोत्रीयानव
 कार्यत्वात् पंचदशादिशब्दानामपि स्तोमेद्विविधिः पंचदशार्थ इति विहितदप्रत्ययान्वितत्वेन सोमवाचकत्वात् सो
 मशब्दस्य च स्तोत्रसाधनीभूतं गतसंख्यार्थकत्वात् तस्याश्च स्तोत्रीयागत्वात् सोत्रीयागसंख्यात्मकास्तद्वदादयस्तोत्र
 द्वासा सर्वेषां प्रकृतयागानामविशिष्टा इत्यर्थः ननु फलवाक्येनैकफलसंयुक्ते यागोक्त्यर्थे तस्य च सोमवाक्येन न
 व्यविधीयत तत्कथं भावापेक्षया च स्तोत्राद्यत्वपरितोमयागस्यैवं वप्राधान्यं न च फलवाक्यस्य फलसंबंधमात्रे
 तात्पर्यं लाघवाच्चतुर्कर्मोत्पत्तावपीति वाच्यं सोमवाक्यस्य इत्यत्र विधायकत्वं लाघवात् नतु इत्यविशिष्टकर्मो
 त्यादकत्वमित्यपि वक्तुं शक्यत्वात् न चैवमुत्पत्तिरसंयुक्तफलावरोधात् सर्वेभ्यो ज्योतिष्मदिति फलांतरसंबंधानु
 ययतिः तवापि पक्षे ज्योतिष्मदिति वाक्येऽप्युत्पत्तिवाकावगतकर्मस्वरूपावगमकं न किंचित्यदमस्ति ज्योति
 ष्मदमयदं च सर्वकामवाक्येऽश्रुतं तत्फलमुक्तमेव प्रत्यभिज्ञापयेदिति फलांतरसंबंधानुययने स्तुत्यत्वात् तस्मा
 त्फलमुक्तन्याप्रत्यभिज्ञानेऽपि तदंशतिरस्कारेण कर्मस्वरूपमात्रं भावाभेदेऽपि नीयः फलवाक्यस्य च कर्मो
 परत्वमवलंब्य सर्वकर्मोक्त्येन फलांतरसंबंधबोध इति त्वया वक्तव्यं तदेतन्मायितुल्यमिति चेदुच्यते
 सति संभवे सर्वत्र भावार्थो वर्तनीयः फलवाक्यस्य च कर्मोत्पादकत्वेऽप्यवाक्येनामार्थस्य विधेयत्वं स्यात्
 सोमवाक्यस्य इत्यविशिष्टकर्मोत्पादकत्वेन फलवाक्ये फलस्य विधेयत्वात् कर्मैव विधेयमिति कथं न भावार्थवि

सोम-४
६४

93

22

धिरित्यतः सोमवाक्य एव कर्मोत्पत्तिः न फलवाक्ये इति। भट्टसोमेश्वरस्तु फलवाक्ये यागविधौ भावनायाः फलं प्र
तिगुणत्वात् यागं प्रति प्राधान्यात् वै रूपं स्यात् इति दादौ तु गत्यभावादिदं वै रूपं मंगीकृतं न त्विह गत्यंतर
संभवादित्याह ज्योतिषो मयदेति तदा द्वाकनमानितानि ज्योतिषी पदस्य सोमा इति प्रकृतानुसारादिदं वा
क्यं नाम निर्वचनार्थं न तु कृत्यार्थमिति भावः ज्योतिः शब्दस्य गौणत्वे तद्योगे न ज्योतिषो मतामनिर्वचनोप
पत्तिमभिप्रेत्याह अथापीति अविष्यत्तेरिति अनेनेदं फलकर्तव्यमित्यवगमानंतरभावात् कथमिदं कर्तव्य
मित्याकांक्षालक्षणाप्रकारास्येति भावः प्रसिद्धनिर्देशेति शब्दस्य स्वरसतः प्रसिद्धार्थप्रत्यायकत्वं स्वाभावि
कमिति भावः तन्मावेति बहुव्रीहेर्मत्वर्थे विधानात् संबंधमात्रमपेक्षितं नांगिगित्वमिति भावः दीक्षणी
यादीनां विकृतिश्च नतिदेशातिदेशौ प्रयोक्तृत्वं सूत्रास्तु यत्र त्वरूपकारा स्याविशेषात् सर्वाणिक
र्मणि समप्रधानानीति ५ इति मयूषमालिकायां चतुर्थं स्पष्टतुर्थः पादः ॥ १॥ ५२ ॥ ५३ ॥

(३॥ सूत्रादीपिका व्याख्या ॥)

सोमनाथप्रणीता

९३
२२

गम०
६४

१३
२२

२२५२